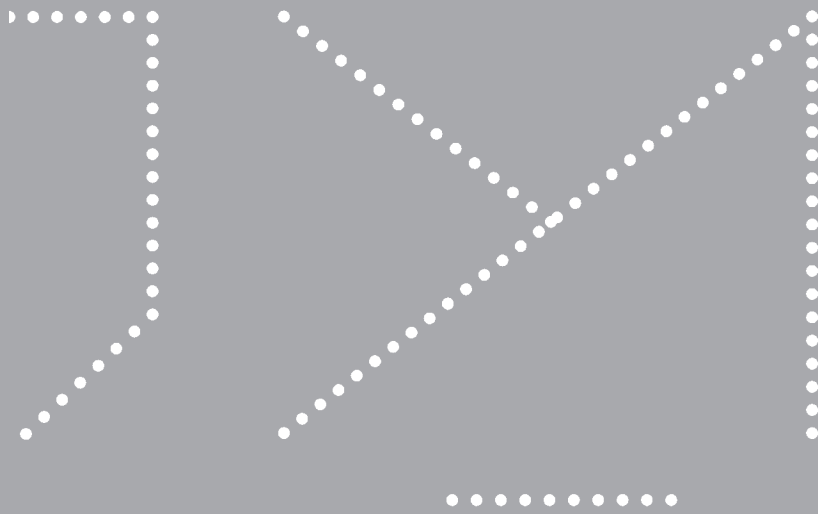

מִכָּאן
כתב עת מטעם עדאלה
לענייני קרקע, תכנון וצדק

גיליון 2, 2010
הזכות לנרטיב מרחבי

תוכן עניינים

מְכָאן:

כתב עת מטעם עדאלה לענייני קרקע, תכנון וצדק
גיליון 2, 2010
הזכות לנרטיב מרחבי

ISSN 1565-8031

מְכָאן יוצא לאור מטעם עדאלה: המרכז המשפטי
לזכויות המיעוט הערבי בישראל, בערבית, עברית
ואנגלית.

עורכות

הנא חמדאן-סליבא

מתכנתת ערים ואזורים במרכז עדאלה

עו"ד סוהאד בשארה

מנהלת היחידה לקרקע ותכנון במרכז עדאלה

עוזרת עריכה

קיטיי הייסקת, עורכת פרסומים במרכז עדאלה

ועדה מייעצת

עו"ד רינה ג'בארין

מנהלת המחלקה לפעילות בינלאומית במרכז עדאלה

ד"ר יוסף ג'בארין

מרצה בכיר, הפקולטה לארכיטקטורה ולתכנון ערים
הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל

פרופסור טובי פנסטר

פרופסור חבר, החוג לגיאוגרפיה ולסביבת האדם
אוניברסיטת תל אביב; ראש המעבדה למחקרי תכנון,
סביבה וקהילה (PEC); ראש התוכנית ללימודי נשים
ומגדר (NCJW)

פרופסור מיכאל קרייני

פרופסור, הפקולטה למשפטים; הקתדרה לדיון אזרחי
ע"ש אדורד ס' סילבר, ראש מכון סאקר למחקרי
חקיקה ולמשפט השוואתי; האוניברסיטה העברית
בירושלים

ד"ר אלכסנדר (סנדי) קדר

מרצה בכיר, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה

ד"ר מחמוד יזבק

מרצה בכיר, החוג להיסטוריה של המזרח התיכון,
אוניברסיטת חיפה, ויו"ר הוועד המנהל של עדאלה;
נשיא האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון
והאיסלאם (אילמ"א)

פרופסור אורן יפתחאל

פרופסור מן המניין, המחלקה לגיאוגרפיה ולפיתוח
סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

תרגום

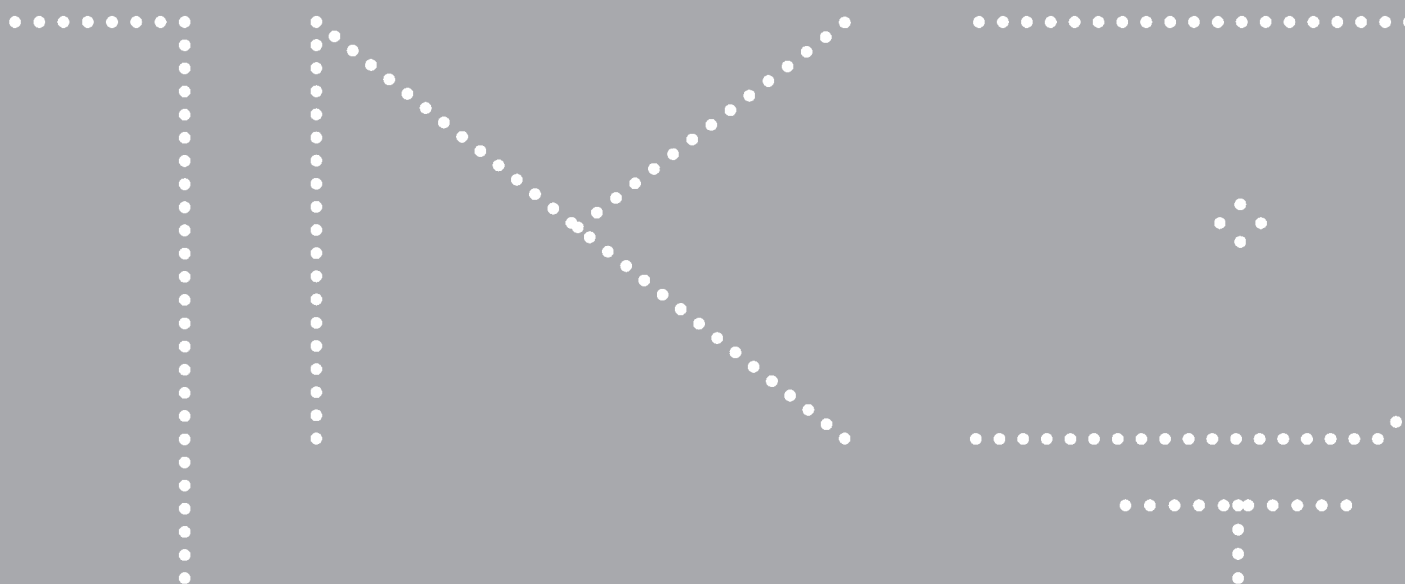
רואא תרגום והוצאה לאור
ליאת הרט

עריכה לשונית

רן שפירא

עיצוב והפקה

שריף ואכד

62<59

"תכנות" מחדש באמצעות "מודרניזציה"
העורכות

83<63

**מובאות מהתנגדות עדאלה לתוכנית מתאר
מחוזית חלקית למטרופולין באר שבע**
תמ"מ 14/4, שינוי מס' 23

87<85

**מובאות מתגובת רשויות התכנון, אשר ניתנה
בעל פה**
בישיבה מיום 2.7.2008

7<4

מבוא
העורכות

19<9

**ציוניזציה של המרחב הפלסטיני:
פרספקטיבות היסטוריות והיסטוריוגרפיות**
אילן פפה

40<21

**הווקף האיסלאמי ביפו והמרחב העירוני:
מימי המדינה העותמאנית למדינת ישראל**
מחמוד יזבק

58<41

**"תוכנית מדרון יפו", ניתוח נרטיבים יפואיים
בשנות ה-2000**
רוית גולדהבר

מבוא

העורכות

היסטוריה משפחתית, קהילתית, עירונית ולאומית. לכן אובדן הזיכרון המרחבי יכול, בעצם, לגרום לאובדן הזהות האישית והקולקטיבית (Fenster, 2005).

בהקשר הישראלי, מרחבה של המדינה משקף בעיקר את הנרטיב האידיאולוגי הציוני. נרטיב זה כולל, בין היתר, סיפורים ודימויים כמו ה"טאבולה ראסה", היינו הקרקע הריקה, או "הפרחת השממה", שהם למעשה ביטוי לסיפורים של נישול ושל שליטה. כך התכנון המרחבי במדינה החדשה ניסה, ועודנו מנסה, למחוק את העיצוב המרחבי הסותר את הנרטיב הציוני על ידי מחיקתו מעל פני האדמה. התכנון המרחבי במדינה החדשה התעלם מהנרטיב ומהזיכרון של המיעוט הפלסטיני וקבע שהנרטיב והזיכרון החדשים יחסית של הרוב הם שיבואו לביטוי בעיצובו של המרחב (LeVine, 1999; Fenster, 2007).

פנסטר (2007), לדוגמה, מתייחסת לתכנון המקצועי המוסדי בישראל וטוענת, כי מאחר שהוא מייצג את האידיאולוגיה הציונית ופועל ליישומה, אין ביכולתו לייצג את הנרטיב ואת הזיכרון המרחבי של הפלסטינים. היא ממשיכה וטוענת ש"תהליך בינוי האומה היהודית כלל לא רק הבניה חברתית, תרבותית, כלכלית ופוליטית, אלא גם הבניה

במדינות שבהן מתחוללים סכסוכים לאומיים, אתניים והיסטוריים, ובייחוד באלה שבהן יש לעימותים מאפיינים קולוניאליסטיים, המרחב הוא בדרך כלל ביטוי לנרטיב הרשמי והנשאף של הקבוצה השלטת. הנרטיב והזיכרון הכרוך בו נשמרים ומפותחים, בין היתר, על ידי התכנון המרחבי והעיצוב האורבני. מעצבים, מתכננים ואדריכלים השייכים לקבוצת הרוב שותפים להצגת סיפורה, ובכך הם מעצבים ומייצגים במרחב את הנרטיב ההיסטורי, הפוליטי והגיאוגרפי שלה. בד בבד הם מתעלמים מהסיפור ומהזיכרון של הקבוצות הנשלטות, כמו ילידים וקבוצות מיעוט אתניות ותרבותיות, ולפעמים גם מוחקים אותם (Zukin, 1995; Sandrcock, 2003; Fenster, 2007). כך הסיפור המרחבי, המשקף גם את הזיכרון הקולקטיבי והפרטי מנקודת מבט מסוימת, מבטא כוח מרחבי אשר תורם להגדרת העבר הציבורי (Hayden, 1995; Zukin, 1995; Casey, 1987).

יש הטוענים, שזיכרון קשור למקום ולמרחב ושהוא מאפשר לפרט להתקשר עם הסביבה הבנויה, שהיא חלק מהנוף התרבותי (Hayden, 1995; Zukin, 1995; Casey, 1987). ועוד, זיכרון, וזיכרון מרחבי, שהוא חלק מהזהות האישית והקולקטיבית, ממקם את היחיד במסגרת היסטורית רחבה יותר –

של המרחב כיהודי ומחיקה של העבר הפלסטיני" (פנסטר, 2007: 193). Said (1999) מקשר בין גיאוגרפיה וזיכרון לבין כיבוש ושליטה. הוא טוען, שהמאבק הגדול של הפלסטינים הוא המאבק על "הזכות לנוכחות נזכרת, ואתה על הזכות לרכוש ולתבוע מציאות היסטורית קולקטיבית".

גיליון זה של "מכאן" מתמקד בנושא "הזכות לנרטיב מרחבי" והוא מחולק לשני חלקים. בראשון מובאים שלושה מאמרים אקדמיים, המציגים את המדיניות ואת הפרקטיקה המרחבית של מדינת ישראל ומוסדותיה השונים. לפי מאמרים אלה, התכלית של מדיניות ופרקטיקה אלה היא מחיקת הנרטיב הפלסטיני, תוך כדי השכחה, הריסה ושינוי דרסטי של המרחב וההיסטוריה הגיאוגרפית והפוליטית הפלסטינית. במאמר הראשון בחלק זה מציג אילן פפה, תחת הכותרת "ציוניזציה של המרחב הפלסטיני: פרספקטיבות היסטוריות והיסטוריוגרפיות", את התהליך ההיסטורי של הגיאוגרפיה הפוליטית של פלסטין מאז הממשל העותמאני. תהליך זה הסתיים עם כניסתה של התנועה הציונית לאזור. פפה טוען, שהחל בשנות ה-30 של המאה הקודמת ועד עצם היום הזה, השיח והסיפור הציוני התייחסו לפלסטין כאל מקום ריק, מרחב קפוא ולא מתפתח. לכן התנועה הציונית נכנסה לכל מקום ריק במרחב. בסוף המנדט הבריטי היא החזיקה ב-5.8% מהבעלות בקרקע במרחב של פלסטין, אבל עם עזיבת הבריטים התנועה השתלטה על 80% מהארץ, תוך כדי תהליך של הריסה ומחיקה. בשנת 1967 התרחבה עוד יותר ההשתלטות של התנועה הציונית על הקרקע, והגיעה עד צפון רמת הגולן ותעלת סואץ. פפה מתייחס גם לשיח המשתנה באקדמיה

הישראלית. בסוף שנות ה-80 הופיעו באקדמיה הישראלית חוקרים שסתרו את הנרטיבים ההיסטוריים של התנועה הציונית והטילו ספק באותם סיפורים. בשנות ה-2000 תפסה את מקומו של המחקר האקדמי הביקורתי והפוסט-ציוני, בעיקר בעקבות האינתיפאדה השנייה, האסכולה הניאו-ציונית שנשאה אתה "אישור מחדש של הפרשנות הציונית הקלאסית למרחב ושל המציאות הנוכחית". פעולותיה של אסכולה זו מכוונות לא רק כלפי השטחים הכבושים, אלא גם לנגב, באמצעות מדיניות של טרנספר הבדווים לשמורות, וגם למקומות אחרים, דרך האפליה המרחבית. במחלקות לגיאוגרפיה של האוניברסיטאות בישראל ניצחה בשנים אלה הגישה האולטרה-לאומית, וכפי שפפה מסכם "השיח הישן והרומנטי של ציונות כלאומנות חזר, כשהקרקע – שנשדדה מהפלסטינים – היא המרכיב היסודי הגדול של עצמי ושל אומה".

שני המאמרים הבאים מתמקדים במרחבה של העיר יפו, מהיבטים שונים. לפני 1948 היתה יפו עיר מרכזית ומשגשגת מבחינה מרחבית, כלכלית וחברתית. הנכבה של 1948 גרמה שינוי דרסטי במרחב האנושי, הפיסית, החברתי והכלכלי של יפו, כמו בכלל המרחב של פלסטין. מאמרו של מחמוד יזבק, "הווקף האיסלאמי ביפו והמרחב העירוני: מימי המדינה העותמאנית למדינת ישראל", מתמקד בהיסטוריה המרחבית של הווקף האיסלאמי במרחב של יפו בימי המדינה העותמאנית ומציג את השינויים המרחביים שהתרחשו בעקבות הקמתה של מדינת ישראל. יזבק מקשר בין העלייה במספרם של נכסי האווקאף והמבנים שהיו בידי הווקף לבין השגשוג הכלכלי של יפו. מספרם של

מבנים ומפעלים חברתיים וכלכליים שנרשמו כאווקאף גדל בעיקר בתקופות של שגשוג כלכלי, כמו בתקופתו של המושל מחמד באשא אבו-נבות (שתיפקד כמושל בשנים 1805-1819), שבה היתה צמיחה בכלכלה המקומית של העיר, בעיקר בעקבות פיתוח הנמל. המבנים והנכסים השייכים לאווקאף חוללו שינויים במרחב האורבני והאדריכלי של העיר.

מאמרו של יזבק מתמקד בהיסטוריה המרחבית והפיסית של שלושה עשר המסגדים שהוקמו ברחבי יפו לפני "הנכבה" ומלווה אותם גם לאחר הקמתה של ישראל, אז עברו מסגדים אלה לשליטתה של המדינה מכוח חוק נכסי נפקדים, התש"י-1950. יזבק טוען שלחוק זה "היתה השפעה הרסנית על מצב האווקאף הפלסטיניים". הוא מראה כי החוקים הישראליים, הקשורים לאווקאף המוסלמיים ברחבי המדינה וביפו, גרמו להריסתם של רוב הנכסים האלה או לגזילתם. הריסת מבנים אלה, או הזנחתם, שינו את הנוף העירוני של יפו באופן המבטא מדיניות של מחיקת ההיסטוריה המרחבית של המיעוט הפלסטיני והזנחתה, לצד הדגשת הסיפור של הרוב היהודי וטיפוחו. בכל זאת, יזבק טוען שמאמצים אלו לא הצליחו באופן מלא, מאחר שההרס השיטתי של הווקף ביפו הוביל את המיעוט הפלסטיני בעיר לפתח אמצעים לשמירת ההיסטוריה והזהות הלאומית והתרבותית.

גם מאמרה של רוית גולדהבר, "יישום תוכנית מדרון יפו, ניתוח נרטיבים יפואיים בשנות ה-2000", מתמקד במרחבה של יפו. המאמר עוסק בתוכנית מתאר מקומית המכונה "מדרון יפו", שלפי הצהרותיה ומטרותיה נועדה לספק פתרון לבעיית

ההידרדרות הפיסית של המדרון שממערב לשכונות הפלסטיניות עג'מי וג'בלייה. התוכנית כללה גם הצעות לפינוי ובינוי וליבוש הים, לצורך יצירת קרקע למגורים יוקרתיים.

המאמר מנתח את השיח הממסדי בכל הנוגע ליישומה של תוכנית זו, בהשוואה לשיח של תושבי יפו הפלסטינים. גולדהבר טוענת, שסביב התוכנית התעוררו שני סוגים של שיח ונרטיבים, אשר מייצגים את המאבק על העיצוב המרחבי של יפו. השיח הראשון, הממסדי, מתייחס ליישומה של תוכנית "מדרון יפו" כאל חלק ממדיניות ופרקטיקה של קידום ושיקום עירוני-חברתי, שנועדה להביא שיפור באיכות החיים הפיסיים והחברתיים של תושבי המקום. לדבריה, שיח זה מצביע על ניתוקו של הממסד "מההבנה ומההכרה כי כל תהליך של שיקום ושימור צריך לכלול את התושבים בשכונותיהם המסורתיות, על מורשתם הלאומית, וכי עליו להתאים ליכולתם הכלכלית".

לצד השיח הממסדי קיים השיח של תושבי יפו הפלסטינים, המשקף תחושות של איום ושל חשש מפני גירושם, פעם שנייה, ממרחבה של יפו לצורך ייחודו של מרחב זה. מדיניות ופרקטיקה של שימור ושיקום מרחבה של יפו ובנייניה, המלוות בהתערבות ההון הפרטי, הביאו בסופו של דבר להפרטתו של מרחב זה, ובעקבותיה לעלייה במחירי הנכסים. עליית המחירים הוציאה את תושבי יפו הפלסטינים דלי המשאבים ממעגל הקונים, והכניסה לעיר את היהודים העשירים. גולדהבר טוענת, שמאחורי תוכנית זו עומדים יעדים מוצהרים של העירייה, שיקום יפו וקידומה, וכן יעדים מוסווים שבמרכזם ייחוד המרחב היפואי והפרטתו.

רשימת מקורות

- פנסטר, טובי, 2007. "זיכרון, שייכות ותכנון מרחבי בישראל", תיאוריה וביקורת 30 קיץ, עמ' 189-212.
- Casey, Edward (1987) *Remembering: A Phenomenological Study*. Bloomington: Indiana University Press.
- Fenster, Tovi (2005) The Right to the Gendered City: Different Formations of Belonging in Everyday Life, *Journal of Gender Studies* 14(3): 217-231.
- Hayden, Dolores (1995) *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History*. Cambridge: MIT Press.
- LeVine, Mark (1999) *Overthrowing Geography, Re-Imagining Identities: A History of Jaffa and Tel Aviv, 1880 to the Present*. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Philosophy, Department of Middle Eastern Studies, New York University.
- Said, Edward W. (1999) Palestine: Memory, Invention and Space, in Abu-Lughod, I. and Nashef, K. (eds) *The Landscape of Palestine: Equivocal Poetry*. Birzeit: Birzeit University Publications.
- Sandercock, Leonie (2003) *Cosmopolis II Mongrel Cities of the 21st Century*. London and New York: Continuum.
- Zukin, Sharon (1995) *The Cultures of Cities*. Cambridge: Blackwell Publishers.

הערבים הבודדים אשר יישארו ביפו לא יהוו איום על המרחב המיוהד, אלא רק "יקשטו בטיפות צבע אותנטיות את הסביבה היפואית המדומיינת".

החלק השני של גיליון זה מכיל קטעים מההתנגדות שהגיש מרכז עדאלה למועצה הארצית לתכנון ולבנייה ב-30 באוקטובר 2007, נגד "תוכנית מתאר מחוזית חלקית לאזור באר שבע (מטרופולין באר שבע), תמ"מ 14/4, שינוי מס' 23". התנגדות זו מבטאת שיח של זכויות היסטוריות, מרחביות ותרבותיות של הפלסטינים ילידי המקום. בחלק זה מובאים גם קטעים מתגובת המדינה להתנגדות זו, כפי שהועלו בעל פה בישיבה שהתקיימה לפני החוקרת שמונתה על ידי המועצה הארצית לתכנון ולבנייה ב-2 ביולי 2008. תגובה זו משקפת נרטיב פטרוני, המתעלם מצרכיו ומדרישותיו של המיעוט הפלסטיני בנגב ואינו מביא בחשבון את השוני התרבותי, החברתי והמרחבי של אותו מיעוט. בעצם, הנרטיב של המדינה מנוגד לנרטיב של החברה הפלסטינית-הבדווית בנגב ושונה ממנו.

ציוניזציה של המרחב הפלסטיני: פרספקטיבות היסטוריות והיסטוריוגרפיות

אילן פפה

יו"ר המחלקה להיסטוריה באוניברסיטת אקסטר, בריטניה
מנהל משותף של מרכז אקסטר ללימודים אתנו-פוליטיים

המרחב הפלסטיני

ב-1872 ייסדה הממשלה העותמאנית את הסנג'ק של ירושלים, ובכך יצרה, בפעם הראשונה, מרחב גיאופוליטי לכיד בפלסטין. לרגע קצר שקלו הכוחות השולטים מאיסטנבול את האפשרות להוסיף את תת-המחוזות של שכם ועכו לסנג'ק, שכלל חלק גדול מפלסטין כפי שאנו מכירים אותה כיום. לו היו עושים זאת, היו יוצרים יחידה גיאוגרפית שבה, כמו במצרים, עשויה היתה לצמוח לאומנות מסוג מסוים. אולם, אפילו כשהיא מחולקת מבחינה מינהלית לצפון (שבו שלטה ביירות) ולדרום (שבו שלטה ירושלים), פלסטין באופן כללי התרוממה מעל מעמדה הפריפריאלי הקודם (כשהיתה מחולקת לתת-מחוזות קטנים). הדרום והצפון נהפכו ליחידה אחת רק ב-1918, עם תחילת השלטון הבריטי, בדרך דומה ובאותה שנה שבה יצרו הבריטים את הבסיס לעיראק המודרנית באמצעות איחודם של שלושת המחוזות העותמאניים של מוסול, בגדד ובצרה למדינה אחת. בפלסטין, שלא כמו בעיראק, קשרים משפחתיים וגבולות גיאוגרפיים (נהר הליטני בצפון, נהר הירדן במזרח והים התיכון במערב) חברו יחדיו למזג את שלושת תת-המחוזות – דרום ביירות, שכם וירושלים – לכלל יחידה חברתית

ותרבותית לכידה אחת, מרחב גיאופוליטי בעל דיאלקטים עיקריים, מנהגים, פולקלור ומסורות משלו (פפה, 2006: 14-17). לולא הגיעה הציונות לחופיה ב-1882, היתה פלסטין הופכת באופן טבעי לביתה של אומה ומדינה פלסטינית.

אולם, כמו בעבר, היו אלה תפיסות חיצוניות של מרחב שקבעו את עתידה הפוליטי של הארץ. בניגוד לנקודת ההשקפה הציונית, הפרספקטיבות העותמאניות והבריטיות לא התנגשו באופן דרמטי עם המשגת המרחב של הפלסטינים (לגבי הפרספקטיבות הבריטיות, הדבר נכון לפחות עד שנות ה-30 של המאה ה-20). הסיבה לכך היא העדר יוזמה מצד הפלסטינים, שהיה קשור בחלקו לרמה הנמוכה של פוליטיזציה בקרב החברה הכפרית. החברה הכפרית התכנסה פנימה והמשיכה, למרות האירועים הפוליטיים הדרמטיים שהתרחשו סביבה, להציע מרחב בטוח לאנשיה. הכפרים גם נשארו אוטונומיים בשנים הראשונות של המנדט הבריטי, שכן ההתערבות הבריטית בחייהם היתה מוגבלת, כמו בתקופת השלטון העותמאני, להפרעות מקריות לצורכי רישום וגביית מס. בראייה לאחור נראה שהחברה העירונית היתה פעילה יותר בקריאת תיגר על הגדרות חיצוניות של המרחב הפוליטי,

אולם רושם זה יכול לנבוע בחלקו מכך שיש בנמצא ספרות רחבה יותר על חלק זה של האוכלוסייה, כולל המורשת הכתובה שהותירה האליטה שלו. נראה שהפלסטינים השלימו עם ההגדרה העותמאנית של מרחב חיצוני ופנימי בחייה של החברה, אבל היו כמובן מודעים לפלירטוט של האימפריה הבריטית עם השאיפות הציוניות לייחד את המרחב שבו חיו. ובכל זאת, כפי שראשית ח'אלידי מדגים בספרו, כלוב הברזל, תגובתם עליו התמהמהה (ח'אלידי, 2006).

באופן כללי, עם זאת, אלה שחיו בפלסטין בתקופת המנדט (1918-1948) השתייכו ליחידה גיאופוליטית לכידה יותר מאי פעם. מאמצים קולוניאליסטיים, שהתאימו, במידה מסוימת, למרקם האתני והדתי ההרמוני בשטח, הם שהביאו לכך. לכידות היתה בבחינת שינוי לעומת העבר, שכן פלסטינה לא היתה קודם לכן ישות מוגדרת היטב. ב-1918 היתה פלסטין מאוחדת יותר מבחינה מינהלית משהיתה בתקופה העותמאנית, בשל המיזוג שנזכר קודם בין שלושת התת-מחוזות לכדי ישות מינהלית אחת אחרי מלחמת העולם השנייה. בעודה ממתינה לאישור בינלאומי סופי למעמדה של פלסטין ב-1923, ניהלה הממשלה הבריטית משא ומתן בעניין הגבולות הסופיים של הארץ ויצרה בכך מרחב שהוגדר טוב יותר, שעליו יכלו להיאבק התנועות הלאומיות, ומושג ברור יותר של שייכות בקרב האנשים שחיו בו. העיצוב הסופי של הגבולות סייע לתנועה הציונית להמשיג את רעיון "ארץ ישראל" שלה, ארץ ישראל במונחים גיאוגרפיים.

המרחב הציוני

מאז ימיה הראשונים ועד שנות ה-30 של

המאה ה-20, נותרה תפיסת המרחב של הציונות נאמנה, לפחות בשיח, לתערוכת של רעיונות קולוניאליסטיים ומודרניסטיים. פלסטין היתה ארץ ריקה שהציונות תפתח, ולא לאה שגרים בארץ ה"ריקה" הובטח שגשוג (אי-אפשרות הגלומה בכל שיח קולוניאליסטי). המחקר הציוני היום ממשיך להציג את הפרדיגמה המודרנית הזו של פלסטין של ראשית המאה ה-20 כמרחב קפוא ולא מתפתח, שנהפך לדינמי רק עם הגעת הציונות.

התנועה הציונית החלה למלא תפקיד מרחבי מכריע בפלסטין מאז ראשית שנות ה-30 של המאה ה-20. הדינמיות שלה הפתיעה את השלטון הבריטי ושיתקה את ההנהגה הפלסטינית. הציונים אימצו גישה הוליסטית למשימתם, שהפיחה אנרגיה ונחישות בכל תחום של חייהם המשותפים, ממש כשם שפלשה לכל מרחב מוזנח או ריק בארץ שאליו יכלה להגיע. את התנועה הנהיגה השלישייה דוד בן-גוריון, אליעזר קפלן ומשה שרת, שנעזרו בעצתם ובהנחייתם של אידיאולוגים פעילים כמו ברל כצנלסון וקודמו על ידי קולוניאליסטים ברוטליים כמו מנחם אוסישקין ויהושע חנקין. רצונם להשיג שליטה מלאה עמד בניגוד בוטה לנכונותה של המנהיגות הפלסטינית להשאיר את החיים החברתיים והכלכליים של קהילתה בידי הממשלה הבריטית. הצלחתם הגדולה ביותר היתה בחילוץ הקהילה הציונית מהמצב הקולוניאלי בתחומים מרכזיים של החיים, עד כי אפילו קבוצות יהודיות לא ציוניות, כמו יהודים חרדים (אולטרה אורתודוקסים), הוכפפו לגופים המבצעים והמחוקקים של ההנהגה הציונית. אחת הדוגמאות המוקדמות ביותר היתה בתחום

החינוך (Shepherd, 2000). מחלקת החינוך הציונית, שהוקמה ב־1914, היתה מכשיר חיוני ביצירת מציאות חדשה זו. בסיועו של המנדט ההנהגה היהודית הוציאה לפועל את ההפרדה של מערכת החינוך כבר ב־1923, ואף על פי שחינוך דו-לשוני ודו-לאומי נותר זמין, הוא הוקנה באופן פרטי.

ועם זאת, עד תום המנדט החזיקה התנועה הציונית בפועל רק ב־5.8% מהמרחב במונחים של בעלות בקרקע. אולם, במאמץ מועט ובעיקר כתוצאה של השואה, חלק מזערי זה הוגדל באופן דרמטי על ידי ארגון האומות המאוחדות, שהחליף את הכוח המנדטורי כנאמן הבינלאומי בפברואר 1947. האו"ם הציע, בהצעה האחרונה שלו לפתרון עתידי בנובמבר 1947, כי 55% מהקרקע יוקצו למדינה היהודית העתידית. מנהיגי התנועה הציונית הבהירו במשא ובמתן כי הם ציפו שיוקצו להם לפחות 80% מהקרקע (אזור שקול לישראל של היום פחות הגדה המערבית). הדחייה של הצעת תוכנית החלוקה מצד הפלסטינים ועזיבת הבריטים אפשרו לתנועה הציונית להשתלט על שמונים האחוזים שחמדה, למרות התנגדותן של כמה ממשלות ערביות שכנות. בתוך שישה עד שבעה חודשים בשנת 1948, השתלטו כוחות יהודיים על הקרקעות וגירשו את מרבית האנשים שחיו עליהן¹. ההשתלטות לוותה בהרס פיסי של בתים ערביים, ייחוד של כפרים, ערים ואתרים קדושים, הריסת מסגדים וכנסיות ומתן היתר חוקי למדינה להפקיע את רוב מרחב הקרקע של הארץ.

ההתרחבות המרחבית נמשכה ב־1967, ובעקבות המלחמה ביוני אותה שנה השתרעה הטריטוריה הישראלית מתעלת סואץ עד הקצה הצפוני של הגולן. אזורים

גדולים היו כעת בידיה של תנועה אידיאולוגית שעסוקה באופן כפייתי במרחב ובקרקע. יוזמות בנייה דינמיות, שסיפקו לרבים משרות ושפע חדש, אפיינו שנים ראשונות אלה של שגשוג הבנייה המהיר עד מלחמת 1973. המרחב שהושג זה לא כבר כוסה במה שהמשרור הציוני הלאומי, נתן אלתרמן, כינה "שלמת בטון ומלט".

השליטה במרחב בוססה בעזרת אותם שיטות ועקרונות שהופעלו כבר בתקופת המנדט. כשמרחב הפך לעניין שיש לפתור, נבנו ההתנחלויות הציוניות כקהילות מגודרות שנקראו *חומה ומגדל*. התנחלות בלב מרחב פלסטיני באותם ימים דרשה ביצור (חומה), זהירות מיוחדת (מגדל) ולאחר מכן תביעת כל המרחב שבין הקהילות המגודרות כמרחב ציוני. כשההזדמנות צצה, כפי שקרה ב־1948, היה למעשה פירושה של תביעה זו שלילת הערביות של המרחב.

אותה אסטרטגיה יושמה בשטחים שישראל כבשה ב־1967 ולא רק בשטחים הפלסטיניים, שכן החלום התרחב כעת ליצירת אימפריה שתכלול את הגולן ואת חצי האי סיני. חומות מבוצרות הוקמו בכל השטחים החדשים, המפורסמת שבהן היא קו בר לב (על שם הרמטכ"ל אז, חיים בר לב), שנמתחה במקביל לתעלת סואץ כמו סוג של קו מזינו ממלחמת העולם השנייה ותפקדה באופן דומה למדי במלחמת 1973. כבישים חדשים נסללו להתנחלויות חדשות שנבנו בשטחים הכבושים, בניגוד לחוק הבינלאומי. כך נולדו הזדמנויות ליזמים לשגשג באמצעות השקעה בבנייה; מיזמים מצליחים אלה, כמו תמיד בהיסטוריה המודרנית של ישראל ופלסטין, עמדו בניגוד גמור לשלילת זכויותיהם של הפלסטינים בכלל, ושל הפליטים בפרט.

לא רק שיטות הפקעת הקרקע, אלא גם השיח שנלווה אליהן, היו זהים. החוט המקשר היה ההבטחה להביא קידמה ושגשוג לאוכלוסייה הילידית; אכן, לשליטה במרחב היה היבט כלכלי חשוב מאז 1967. הסיפוח הזוחל של קרקע פלסטינית הוביל לשילוב הכלכלה הפלסטינית המקומית בתוך הכלכלה הישראלית ויצר יחסי תלות שהפכו במידה רבה להיבט החשוב ביותר של חיים תחת כיבוש. למעט 1975, אז נכנסה הכלכלה הישראלית למיתון, השגשוג הכלכלי של שוק זה יצר כמות משמעותית של פעילות כלכלית בשטחים הכבושים. במונחים כלכליים, פירושה של פעילות מוגברת זו היה עלייה ברמות הצריכה וירידה באבטלה. שני גורמים אלה הביאו אקדמאים ישראלים להתרברב בתהליך מוצלח של מודרניזציה בשטחים הכבושים.² אולם, המשמעות של פרדיגמת התלות הניאו-קולוניאליסטית היתה העדר השקעה בשטחים הכבושים עצמם והעדר תשתיות להפקדה ולצבירה של הון ורווחים עודפים. למעשה, שני אינדיקטורים אלה של פעילות כלכלית, חיסכון והשקעה, פחתו עם הסיפוח הזוחל. ההשפעה על התעשייה המקומית היתה גרועה עוד יותר במונחים כלכליים: הישראלים נפטרו מהמוצרים שלהם בשטחים, ובכך החלישו מפעלים ויצרנים מקומיים. מדיניות זו לוותה במסע שיווק אגרסיבי של עיברות שלטים, מרחבים ציבוריים ותודעה אישית.

פלסטינים קראו תיגר על מדיניות מרחבית זו והתנגדו לה. לאינתיפאדה הראשונה היו כל התכונות של תנועה אנטי-קולוניאליסטית, והמאבק על המרחב הסתיים בצורה קולוניאליסטית א-סימטרית טיפוסית. ההתקוממות נתקלה באופן מידי במדיניות

ברוטלית של ענישה ופעולות תגמול. מוקד הגמול היה מרחבי בשני אופנים: ישראל מצאה צידוק להקטנת המרחב הפלסטיני בתוך השטחים הכבושים – על ידי סיפוחם הישיר או העקיף לישראל – ושנית, הגבלת המרחב הפכה לצעד ענישתי ברמה הפרטית ביותר של החיים, זו של ביתו של אדם. כך, החמור מבין מעשי הענישה היה אטימת הבתים או המגורים הארעיים של הפליטים והריסתם. בהינתן המרחב המוגבל שהעניקו "בתים" אלה, אפשר רק לדמיין את ההשפעה של עונש כזה על האוכלוסייה הפלסטינית. אותו תהליך הוקם לתחייה אחרי האינתיפאדה השנייה, בכוח ובברוטליות גדולים עוד יותר.

בתוך ישראל, ביסוס שליטה ופיקוח על המרחב היה גם הוא בעיקרו עניין "ערבי", שהורכב ממדיניות שכוונה נגד הקהילה הפלסטינית בתוך המדינה היהודית. מאז 1949, פלסטינים בישראל התרכזו בשני אזורים: המשולש הקטן או ואדי ערה והגליל. היו, ויש עדיין, הבדלים חברתיים-כלכליים בין שני המרכזים הגיאוגרפיים של החיים הערביים במדינה היהודית. בצפון, האוכלוסייה הערבית של הגליל היתה באופן כללי אמידה יותר מזו שבמשולש הקטן, שם נדחסה האוכלוסייה אל מרחב קטן וניתנה לה גישה לטווח מוגבל של עיסוקים. באופן לא מפתיע, עבריינות זעירה ואבטלה צמחו בכמה ערים, אם כי בהינתן רמות המצוקה הסוציו-אקונומית הן בהחלט נותרו ברמה נמוכה יחסית.³

אתגר פוסט-ציוני של המרחב

ההתנגדות הפלסטינית הנמרצת לא שחקה את השליטה הישראלית בפלסטין, אולם היא

הצליחה לשכנע כמה אינדיבידואלים וקבוצות יהודים לקבל את ההיגיון שמאחוריה. השקפה מרחבית חדשה זו דרשה הן מידה של הזדהות עם צרתם של הפלסטינים, בזירה הפוליטית, והן, אקדמית, קבלה חלקית של מחשבה פוסט-מודרנית ורליטיסטית. כך קיבלה מגמה זו את השם "פוסט-ציונות".

זה אולי המקום להקדיש כמה מילים לפוסט-ציונות. לקראת סוף שנות ה-80 של המאה הקודמת בחנו כמה חוקרים ישראלים, הן בתוך המדינה והן מחוצה לה, היבטים של החברה היהודית בישראל/פלסטין בעבר ובהווה. המחקר שלהם סתר את הנרטיבים הציוניים הקונבנציונליים ואת הנרטיבים ההיסטוריים הישראלים הרשמיים, חשף את פרצופן האמיתי של "האמיתות ההיסטוריות" הקדושות ביותר של הציונות והטיל ספק ברלוונטיות שלהן לדור ההווה. יתרה מכך, חוקרים אלה ביקרו את התפקיד שמילאו מוסדות אקדמיים ישראלים בעיצוב הדימוי העצמי הציוני, ואת האופן שבו תיאר האחרון את המציאות הפלסטינית. באופן ישיר ובלתי ישיר, הם עשו דה-קונסטרוקציה למחקריהם של כותבים ששלטו בכתיבה האקדמית הישראלית על ההיסטוריה של פלסטין ועל החברה היהודית העכשווית. בשל הבולטות שלהם בתודעה הציבורית, הם יוצרים תופעה תרבותית אמיתית בישראל. העיתונות המקומית, אז כמו עכשיו, התייחסה אליהם כאל חוקרים "פוסט-ציונים", מונח שאף שחלק מהחוקרים לא קיבלו אותו, יש בו כדי לתאר את התמצית של משימתם, ואעשה בו שימוש כאן.

מנקודת מבט כרונולוגית, נדמה שהניסיון האקדמי הראשון היה לכתוב מחדש את ספרי

ההיסטוריה של ישראל. אולם עד מהרה, ואולי באופן טבעי למדי, קוראי התיגר מתוך האקדמיה לא רק הטילו ספק ב"אמת", אלא גם גילו סקרנות כלפי הדרך שבה האקדמיה בנתה וייצגה "אמת" זו. התפקיד האידיאולוגי של האקדמיה נחשף מבחינה עובדתית ומתודולוגית. קוראי התיגר על העובדות חתרו לתאר, באופן טהור ופוזיטיביסטי, את מה שהם האמינו שהוא טבעו האמיתי של הפרויקט הציוני בפלסטין ובמשך הפרקים השונים של עברה של ישראל. הם בחנו את ההיסטוריה הזו מנקודת המבט של הקורבנות, והציונות תוארה כתנועה מקרבנת. במיוחד, הם כתבו מחדש את ההתנהגות הישראלית, או בעצם את ההתנהגות הישראלית הרעה כלפי העולם הערבי והפלסטינים, בעבר ובהווה. הם האשימו את הזרם המרכזי של האקדמיה הישראלית בטיוח ובהסתרה של פרקים ואמיתות לא נעימים אלה מעיני הציבור. התמונה שנגלתה עוררה תגובות זועמות מצד דמויות ציבוריות ופרשנים בעיתונות; תיאור ההתנהלות והמדיניות הישראלית והציונית כלפי הפלסטינים והחברות הערביות השכנות כאגרסיביות, לפעמים ברוטליות ובלתי אנושיות ולעתים קרובות ככאלה שאי אפשר להצדיק מוסרית, היה בלתי מוכר לרוב הישראלים.

קריאת התיגר האקדמית נפתחה עם הופעתם של ספרים שכתבו מחדש את ההיסטוריה של מלחמת 1948. "ההיסטוריונים החדשים" בישראל, כפי שנודעה קבוצת הכותבים על התקופה של 1948, נעו לאחור מכן אחורה בזמן והחלו לבחון מחדש את ההיסטוריה הציונית המוקדמת. עשו זאת בעיקר סוציולוגים, שהשתמשו בתיאוריות ובמתודולוגיות, שעמיתיהם לא נגעו בהן עד

אז, שהוכיחו טענה אידיאולוגית פשוטה: הפרספקטיבה התיאורטית שלהם אפשרה להם להסתכל על הציונות כעל תנועה קולוניאליסטית, בלי שיואשמו בכך שהם מאמצים בצורה ישירה את השיח הפלסטיני. אולם, אפילו בלי לאמץ את הפריוזמה של קולוניאליזם, השימוש בכלים מתודולוגיים נייטרליים אפשר לסוציולוגים לבחון, באמצעות תיאוריות של שליטה וקואופטיציה, את הטבע הרודני והשרירותי של השיטה הפוליטית היהודית שהתפתחה בתקופת המנדט (Ram, 1994). המתודולוגיה הנייטרלית יצרה שיח מקצועי, שמקובל כעת על רוב החוקרים בישראל שכותבים על ציונות, פרט לאלה המקורבים לממסד. כך, "גאולת האדמות" הפכה לכיבוש, "עולה" הפך למהגר, "עבודה עברית" הפכה לגירוש וכו'. "ההיסטוריונים החדשים" גם נעו קדימה בזמן והחלו להציע רקונסטרוקציה של שנות ה-50 המוקדמות של המאה הקודמת. גם כאן היו אלה בעיקר סוציולוגים שציירו תמונה שקראה תיגר על הזיכרון הלאומי שהציג את ישראל החדשה ככור היתוך, שבו נקבצו הפזורות כולן כדי לחיות באושר ובעושר. הצעד הראשון היה לשחוט את הפרה הקדושה ביותר של ישראל – ביטחון. סוציולוגים אלה דחו את הסברי הממשלה, שלפיהם יהודים צפון אפריקאים נדחקו לשוליים הגיאוגרפיים והחברתיים של החברה בשל שיקולי ביטחון והגנה לאומיים בלבד וטענו כי שלטון אפרטהייד נכפה על הפלסטינים שחיים בישראל. שיטות פעולה אלה נחשפו כגזעניות ולאומניות (שוחט, 1989).

אנשי מדע המדינה הרחיקו לכת עוד יותר בכך שקשרו את העבר להווה והחלו להעריך את ישראל כחברה מיליטריסטית. הם סיפקו

ניתוחים שבהם הופיעה ישראל כשחקנית פעילה, ולא כמגיבה בלבד, במפה האזורית. חוסר יציבות וסכסוך במזרח התיכון יוחסו כעת אף הם לפעולות של ישראל, ולא רק ל"קיצוניות הערבית" או ל"חוסר הנכונות הערבית להתפשר" (אליעזר, 1995; כרמי ורוזנפלד, 1989; ארליך, 1987).

קשה יותר למצוא גיאוגרפיה פוסט-ציונית. ישנה העבודה פורצת הדרך של אורן יפתחאל, שעליו אוסיף בהמשך הדברים, אחד הגיאוגרפים הבודדים שנתרו ביקורתיים גם לאחר התקופה הפוסט-ציונית הקצרה של האקדמיה הישראלית. עם זאת, קריאות התיגר על התפיסה המרחבית הציונית של הקרקע הגיעו בדרך כלל מדיסציפלינות אחרות, כפי שתואר קודם, בעיקר משום שהגיאוגרפיה של הקרקע היא חלק מדיסציפלינה מוזרה שנקראת "לימודי ארץ ישראל", שהיא גדולה יותר מהמחלקה לגיאוגרפיה בחלק מן האוניברסיטאות. לכן גיאוגרפים רבים מסונפים לניסיון אקדמי אידיאולוגי זה לספק פלטפורמה ציונית לצורך מחקר של הקרקע וטבעה.

קריאות תיגר פוסט-ציוניות ישירות יותר נולדו מחוץ לאקדמיה. הקולנוע הישראלי הפוסט-ציוני מפגין כבוד כלפי תפיסת המרחב של הצד האחר, כפי שמעיד המחקר המשווה של נורית גרץ על זיכרון מרחבי בקולנוע הישראלי והפלסטיני. למעשה, הקולנוע הפוסט-ציוני ערך בשנות ה-90 ניסויים במרחב ובזהות מעבר למסגרת של הציונות (מונק, 2005).

אכן, אם נשקול את סך האתגרים שהציבו ההיסטוריונים החדשים, הסוציולוגים הביקורתיים ואנשי מדע המדינה הפתוחים לרעיונות חדשים, ברור כי בשנות ה-90 מספר

משמעותי של חוקרים ישראלים קראו תיגר על תפיסות המרחב של הציונות. המסר הראשון היה שהקרקע היתה פלסטינית – בהיסטוריה, בתרבות ובאופי – לפני שעברה קולוניזציה. שנית, שכפיית הזהות הציונית על הקרקע אחרי 1948 הפכה לקורבנות לא רק את הפלסטינים, אלא גם יהודים מזרחיים ונשים. ואחרון, הדחף לשלוט במרחב הניע את המדיניות הישראלית לקראת הסכסוך עם הפלסטינים מאז 1967. הדבר יכול להסביר את התפיסות הישראליות הרצופות של שלום: הרצון ליצור מדינה אתנית גזענית לצד קבוצת שמורות (בנטוסטנים) פלסטיניות, הטיהור האתני המתמשך בחלקים של הגדה המערבית שישראל רוצה לספח, האפליה נגד אזרחים פלסטינים של ישראל ופשעי מלחמה כלפי האוכלוסייה ברצועת עזה.

אולם, מבט בוחן יותר בקריאת התיגר האקדמית חושף ערפול מסוים באשר לתיאור הכיבוש הציוני של המרחב כקולוניאליסטי. מחקרים פוסט-ציוניים של מרחב נטו להתעניין יותר ביישום של תיאוריה פוסט-קולוניאליסטית על מקרה הבוחן המקומי, בעוד שחוקרים פלסטינים ואנטי-ציוניים ביקורתיים התעקשו שהמצב בשטח נותר קולוניאליסטי ולא הפך עדיין לפוסט-קולוניאליסטי (שטרית, 2005).

חלק מהם הרחיקו לכת יותר ומתחו ביקורת על הפוסט-ציונות, שלדבריהם לא "הלכה עד הסוף". מרק לוויין, לדוגמה, כתב, "כך שברמה ניסיונית, אנו רואים ששיח פוסט-ציוני אמיתי ייצור מערכות יחסים חדשות בין הקהילה, החברה והמדינה, יעצב מחדש את המרחבים שבהם פועלים קבוצות ומבנים אלה זה על זה, ובתוך כך יסדר מחדש את המרחב של פלסטין/ישראל, לא במונחים של

גבולות, כי אם במונחים של ערים ושכונות. מנקודת מבט זו, היתה הפוסט-ציונות עדיין מודרניסטית, או ציונית" (Levine, 1996). בכל מקרה, האנרגיה הביקורתית, בין אם היא נתפסת כמשמעותית בין אם לאו, גוועה בשנות האלפיים והוחלפה במאזן כוחות חדש ביצור הידע בישראל: עליית האסכולה הניאו-ציונית ואתה אישור מחדש של הפרשנות הציונית הקלאסית למרחב של המציאות הנוכחית.

מותה של הפוסט-ציונות

ההשלכות של ההתקוממות הפלסטינית השנייה בשטחים הכבושים ובייחוד בישראל עצמה על הצלחת התנועה הפוסט-ציונית הביקורתית היו כה רבות עוצמה, עד שהן הפכו את העשור הפוסט-ציוני הקצר לחסר חשיבות, לפחות לכאורה. אולם, אם נבחן את הדברים היום, למעלה משמונה שנים מאוחר יותר, אפשר לטעון שהמפעל הפוסט-ציוני כן שתל זרעים חדשים של מחשבה, שאפשר לקוות שיפרחו, אם לא בעתיד הקרוב בזה הרחוק יותר. כשהאינתיפאדה השנייה פרצה, התברר שחלק מחסידי הפוסט-ציונות ראו בה רק אופנה אינטלקטואלית חולפת או טקטיקה ציונית: היא היתה הן *בון טון* והן אמצעי יעיל להציג ישראל אוהבת שלום יותר לעולם. אולם, כמה אחרים נותרו מאמינים איתנים בצורך לשנות את התשתית האידיאולוגית שעליה נבנתה המדינה; הם התייחסו בכנות לאידיאולוגיה הבסיסית של הציונות כאל מכשול לשלום ולנורמליזציה גם בישראל וגם בפלסטין.

בתוך כמה שבועות באוקטובר 2000 הורכב השיח הציבורי הישראלי מחדש לאורך קווי הקונצנזוס. שיח האחדות החדש בלע את

כולם, כולל אלה שעובדים בתחומי ייצור התרבות שהוזכרו קודם. אנשים שהתייחסתי אליהם במאמר זה כאל "פוסט-ציונים" הנפיקו הצהרות של הודאה באשמה, נשבעו מחדש אמונים לציונות והכריזו הן על חוסר האמון שלהם כלפי הפלסטינים בשטחים הכבושים והן על טינתם כלפי המיעוט הפלסטיני בישראל.

השיח הציבורי חשף תחושה של הקלה; עשור של התפוררות וחוסר אחדות בא אל קצו ואת מקומו תפסה אחדות שאימצה לחיקה מחדש אפילו את תנועת המתנחלים הקיצונית בשטחים הכבושים.

גישה זוהי הופגנה כלפי המשגת המרחב ההססנית הפוסט-ציונית – שלא לדבר על זו הפלסטינית – וכלפי הממדים המרחביים של הסכסוך. חוקרים ציונים סבורים היום, כי הסיבה לכך היא ששטח נותר מרכיב מרכזי של זהות לאומית בשיח הפוליטי העכשווי של שני הצדדים לסכסוך, וששתי האוכלוסיות מתנגדות לחלוקת שליטה בתוך אותו המרחב, כל אחת בשל הפחד שלה להישלט על ידי האחרת. נראה, עם זאת, כי בעוד שיש תפיסות פלסטיניות שונות על אופן החלוקה של המרחב, הדברים שלעיל מתארים בצורה הולמת את גישת הזרם המרכזי הציוני ואת העמדות הקיצוניות של קבוצות פלסטיניות איסלאמיות. הפרדיגמה של שוויון – דהיינו השלכת אותה דחייה מוחלטת של רעיון השיתוף במרחב על הצד הפלסטיני – אפיינה את התיאור הציוני הליברלי של המציאות: שני הצדדים הפגינו אותה מידה של עקשנות בסירובם להתחלק בקרקע ובשל כך חלוקה או הפרדה מסוג כלשהו היא הדרך היחידה להתקדם. כמובן, חלוקה זו היתה צריכה להתבצע בתנאים בלתי שווים בצורה

קיצונית, כשלמעלה מ-80% מהקרקע מיועדים למדינה היהודית והיתרה, אזור מפוצל, מקוטע ומחולק לקנטונים, שכולל פחות מ-20% ממרחב הקרקע, לפלסטינים. בתקופת הסכמי אוסלו, היגיון זה התקבל על דעתם של המתווכים החיצוניים ושימש בסיס לכל הצעות השלום הכושלות שהגיעו אחר כך, בחסותו של הקוורטט.

הגיאוגרפים הציוניים של המאה ה-21 הסבו את תשומת הלב לכך שבקרב האזרחים היהודים יש קבלה של האפשרות לשינוי בתוך התצורה הטריטוריאלית של ישראל או של הפחתת החשיבות של הממד הטריטוריאלי של המאבק הלאומי. בכך הם מתכוונים לנכונות להסיג את הנוכחות הישראלית הישירה מהגדה המערבית ומכל רצועת עזה. דייוויד ניומן, אחת הדוגמאות האחרונות לעמדה זו, מסתפק בתיאור העמדה הציונית העכשווית במקום לנתח אותה. כתוצאה מכך, הוא מייחס נכונות טקטית לשינוי של גבולות השליטה הציונית בקרקע לשינוי יסודי בתפיסה הציונית של זהות לאומית. שינוי זה בתפיסות הישראליות, שהוא בלתי משמעותי לדעתי, מתואר כנכונות לשקול זהות לאומית חדירה וכוללת יותר (Newman, 2001). שיח אקדמי ציוני ליברלי מסוג זה נתפס בטעות על ידי רבים במערב כביקורת אמיתית של הציונות.

בניגוד לגישה זו, במאה ה-21 המשיך אורן יפתחאל, כגיאוגרף מקצועי, לקרוא תיגר על המדיניות המרחבית של ישראל, והתמקד במיוחד בפעולותיה בנגב. הוא ניתח את ריסוס השדות שעיבדו הבדווים בכימיקלים רעילים, הרס בתיהם וגירושם מהכפרים שלהם כדוגמאות למדיניות אתנית. הוא מגדיר את ישראל אתנוקרטית. אף שהניתוח

שלו מתמקד יותר בסתירה שבין אזרחות לאתניות מאשר במדיניות מרחבית, הקשר ברור, שכן הזיקה בין השתיים – זהות המדינה ומדיניות מרחבית – חזקה מאוד. יפתחאל מבקר את הניסיון של השמאל הציוני לכסות על הפער הבלתי ניתן לגישור בין מרחב אתני ומרחב דמוקרטי בכך שהוא קורא לישראל דמוקרטיה אתנית, אוקסימורון אקדמי שדומה לאוקסימורונים הפופולריים יותר שהנחו את החברה הישראלית מאז ראשית המדינה, כולל "דמוקרטיה יהודית", "טוהר הנשק" ו"כיבוש נאור". עם זאת, יפתחאל מדגיש את טבעו הדו-לאומי של המרחב ואת הניסיון החד צדדי של ישראל להלאים אותו באמצעות מה שהוא מתאר כ"מרחב בר-עיצוב", מצב שבו למדינה אין גבולות ברורים ולכן היא מתקשה לבנות אזרחות שתקיף את האוכלוסייה ההטרוגנית שלה. אולם, המצב יכול כמובן להיות הפוך: ישראל אינה יכולה לספק לעצמה מסגרת מרחבית יציבה – או לצורך העניין חוקה – כל עוד היא מכילה מספרים גדולים של לא יהודים ופלסטינים. וכפי שיפתחאל מעיר בצדק, כשמופיעה אפשרות, ולו קלושה, לגיבוש גבולותיה של ישראל – מסיבה כלשהי – הרעיון של טיהור אתני מופץ בעוצמה ובגלוי; כפי שאביגדור ליברמן ניסח זאת, "אין שום דבר לא דמוקרטי בטרנספר" (יפתחאל, 2006).

תפיסות ניאוציוניות של המרחב

יפתחאל הוא קול בודד למדי בדממה. התגובה הפוסט-פוסט-ציונית בתחום השיקולים והדיונים של המרחב היתה דומה מאוד לתגובה בתחומים אחרים של חקירה או פעילות. הביקורת היחסית של שנות ה-90

הוחלפה בתגובה ניאוציונית. כפי שהזכרתי במקום אחר (פפה, 2006), התפיסה הציונית הקלאסית של הקרקע ושל טוהר אתני היתה שיש להשיג אותם באמצעות מלחמה או באמצעות תהליך מתוחכם וממושך יותר, שיש להסוות את מטרתו האמיתיות, מטרות שעשויות לנכר את "העולם הנאור". אולם, התגובה הניאוציונית של המאה ה-21 ויתרה על הצורך להסתיר את המטרות האמיתיות של התרחבות מרחבית או טוהר אתני. הביטחון העצמי החדש היה קשור מאוד להתקפות של אל-קאעדה ב-11 בספטמבר 2001 וב"מלחמה בטרור" שעליה הכריזה ארצות הברית בעקבותיהן, שתמכה באידיאולוגיה הניאוציונית ואימצה אותה. ייתכן גם שדינמיקה עמוקה יותר פעלה כאן: רצון לבער כל ספק אפשרי בכך שהפוסט-ציונות לא הצליחה להכות שורש בתוך החברה היהודית בישראל, באמצעות חזרה לפרשנות קשיחה של ציונות קלאסית. ניאוציונות אינה גוררת בהכרח תנועה לימין, אלא עיצוב מחדש של הקונצנזוס המרכזי. העובדה שא.ב. יהושע, עמוס עוז, ארנון סופר, אפרים סנה, בנימין נתניהו ורבים אחרים יכלו להעדיף בגלוי את עקרון הטוהר האתני על פני כל ערך אחר, כולל ערכים דוגמת זכויות אדם או זכויות אזרח, דמוקרטיה והומניזם, מדגימה שתפיסות אלה שולטות במרכז המערכת הפוליטית ולא בשוליים הימניים שלה.

אלמלא החלישו יריבויות אישיות את הממשלה הקודמת בראשות אהוד אולמרט, שנפלה לתוך הכישלון בלבנון, ומעל לכל איבדה את המצפן שלה, אריאל שרון, היו העמדות שעליהן הכריזה הממשלה – ולא רק אלה שמומשו בפועל – מייצגות באופן מדויק

חזון ניאו-ציוני זה של הגבולות הסופיים של המדינה היהודית. השלב הנוכחי, כמו תהליך השלום של שנות ה-90, היה הופך לעוד תקופה שבה שיקולים של מרחב עומדים במידה רבה במוקד האסטרטגיה הציונית, ותוצאתה הנוראית היתה ראשית קיבועו של המרחב ולאחר מכן החלטה כיצד יש לייהד אותו. באופן ספציפי יותר, לציבור היתה גישה רבה יותר הן לתוכניות הפיתוח והן לתוכניות הפעולה כלפי הפלסטינים שמתגוררים בירושלים רבתי ובסביבות חומת ההפרדה ולגבולות המדויקים של האזורים בגדה המערבית שיסופחו לישראל.

תוכניות פעולה ניאו-ציונית במרחב במאה ה-21 אינן מכוונות רק כלפי השטחים הכבושים; בנגב הן מתרכזות בטרנספר של הבדווים לשמורות כחלק מהמאמצים לדה-ערביזציה של המרחב. במקומות אחרים המדיניות המוכרת של אפליה ממשיכה להסדיר העברות של מקרקעין, זכויות בקרקע ובעלות, הקצאת קרקע וכו'.

כפי שהוזכר לעיל, אפילו בשיא השפעתה לא חדרה קריאת התיגר הפוסט-ציונית אל מחלקות הגיאוגרפיה של האוניברסיטאות בישראל. באופן לא מפתיע, היום הדיסציפלינה הזאת היא אולטרה-לאומית, והעוסקים בה בישראל ומחוצה לה כותבים ספרים מוזרים שמהללים את האסתטיקה של הקולוניזציה הציונית, ש"מגדירה מחדש את המרחב על ידי הסרת הניכור" (זקים, 2006). כך, השיח הישן והרומנטי של ציונות כלאומנות חזר, כשהקרקע – שנשדדה מהפלסטינים – היא המרכיב היסודי הגדול של עצמי ושל אומה. חזרנו לנקודת ההתחלה; כמה נורא.

- thesis submitted to Tel Aviv University.
- Newman, David (2001) Territorial identities in a Deterritorialized World: From National to Post-national Territorial Identities in Israel/Palestine, *Geojournal* 53(3): 235-246.
 - Pappe, Ilan (2006) *A History of Modern Palestine*. Cambridge: Cambridge University Press.
 - Ram, Uri (1994) *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology and Identity*. New York: SUNY Press.
 - Shepherd, Naomi (2000) *Ploughing Sand: British Rule in Palestine, 1917-1948*. New York: Rutgers University Press.
 - Shohat, Ella (1989) *Israeli Cinema: East/West and the Politics of Representation*. Austin: University of Texas Press.
 - Yiftachel, Oren (2006) *Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
 - Zakim, Eric (2006) *To Build and Be Built: Landscape, Literature, and the Construction of Zionist Identity*. Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- הערות**
- 1 אני מתאר תהליך זה בספרי האחרון, *The Ethnic Cleansing of Palestine*. New York and London: Oneworld Publications 2006.
 - 2 ראו רפאל ישראלי (עורך), 1980. **עשר שנות שלטון ביהודה ושומרון, 1967-1977**. ירושלים: מאגנס.
 - 3 רמות נמוכות יחסית אלה של פשיעה יש לזקוף לזכותם של מפלגות פוליטיות וארגונים לא ממשלתיים, ולא לזכותה של המדינה. התנועה האיסלאמית במיוחד מילאה תפקיד חשוב בעניין זה. האיסלאם הפוליטי צמח במשולש, במיוחד באזורים שבהם שררו תנאי מחיה קשים, דומים לאלה ששררו במרחבים הפלסטיניים בתוך מחנות פליטים, בשכונות העוני או בערים ובכפרים המרוששים של הגדה המערבית ורצועת עזה.
- ביבליוגרפיה**
- בן אליעזר, אורי, 1995. דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936-1956. תל אביב: דביר.
 - ישראלי, רפאל (עורך), 1980. **עשר שנות שלטון ביהודה ושומרון, 1967-1977**. ירושלים: מאגנס.
 - שטרית שלום, סמי, 2004. **המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948-2003**. תל-אביב: עם עובד.
 - Carmi, Shulamit and Henry Rosenfeld (1989) The Emergence of Nationalistic Militarism in Israel, *International Journal of Politics, Culture and Society* 3(1): 5-49.
 - Ehrlich, Avishai (1987) Israel: Conflict, War and Social Change, in Creighton, C. and Shaw, M. (eds) *The Sociology of War and Peace*. London: Routledge, pp. 43-121.
 - Khalidi, Rashid (2006) *The Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood*. Boston: Beacon Press.
 - Levine, Mark (1996) Is Post-Zionism Post-Modern? *Currents*, Spring.
 - Munk, Yael (2005) *Border Cinema: Identity and Space in Israeli Cinema in the 1990s*. Doctoral

הווקף האיסלאמי ביפו והמרחב העירוני: מימי המדינה העותמאנית למדינת ישראל

מחמוד יזבק

מרצה בכיר, החוג להיסטוריה של המזרח התיכון
אוניברסיטת חיפה, ויו"ר הוועד המנהל של עדאלה
נשיא האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאיסלאם (אילמ"א)

מבוא: ניהול האוקאף' (ההקדשים) האיסלאמיים מימי השלטון העותמאני ועד למדינת ישראל

עד לצמיחתה של המדינה המודרנית, האוקאף האיסלאמיים מילאו תפקיד מרכזי במתן שירותים סוציאליים ודתיים בארצות ובחברות האיסלאמיות. בכמה מקרים האוקאף, ובפרט הציבוריים שביניהם, היו מנוף יסודי במערכת שהניעה את גלגלי הכלכלה באותן חברות. בתקופה שבה המדינה לא היתה גוף המתווה, יוזם או מתכנן מתן שירותים בסיסיים כמו חינוך, בריאות, הקמת מבני דת וכדומה, מוסד הווקף האיסלאמי שיקף את צרכיה של החברה המקומית ואת רצונה במילוי המשימות הללו. הסולטאן, המושל או אנשי הממשל במדינה האיסלאמית אכן הקימו מוסדות רבים שהעניקו שירותים סוציאליים ודתיים או יזמו מפעלי בנייה כמו הקמת סכרים, גשרים ודרכים, אבל הרוב המכריע של היוזמות הציבוריות האלה הוצאו אל הפועל כפרויקטים של וקף, והמפעלים שייסדו בעלי היכולת מקרב בני החברה לא נפלו מהם בחשיבותם. חשוב להבהיר, כי האוקאף הציבוריים הגישו את שירותיהם לכל בני החברה. כדי להדגיש כי שירותים אלה ניתנים לכלל הציבור בהתמדה ולאורך זמן,

היתה חובה להעניק לאוקאף הללו מעמד נצחי, כך שלא תהיה אפשרות להפקיע אותם, למכור אותם או לשלול מהמוסלמים את ההכנסות שנבעו מהם. סיבה נוספת להענקת המעמד הנצחי לאוקאף היתה הרצון למנוע את העברת התועלת המופקת מהם לטובת מי שאינו מוסלמי, שכן בכך יש משום הפרה של רצון המקדיש, שהוא בבחינת קביעה של מחוקק.

עד לראשית תקופת התנט'מאת באימפריה העותמאנית, בשנות ה-30 של המאה ה-19, לא היה ניהול מרכזי שטיפל בענייני האוקאף הציבוריים. לכל וקף היה ממונה (מתנלי), שניהל את ענייניו באופן מקומי. מציאות זו איפשרה לקבוצות קטנות מן האליטה החברתית להשתלט על ניהולם של האוקאף הללו. בתקופת התנט'מאת הוקמו מועצות מנהלות ובמחצית השנייה של המאה ה-19, כשמועצות אלה כבר פעלו, ניסתה האימפריה העותמאנית, באמצעות מדיניות צנטרליסטית, להשתלט על האוקאף הציבוריים ולהוציא אותם מידי האליטות המקומיות. כדי להגשים שאיפה זו במחוז (מתצ'רפ'יה/מתצ'רפ'לכ) ירושלים, למשל, הוקמה לראשונה הנהלה לאוקאף. בראש ההנהלה עמד פקיד בדרגת מדיר (מנהל) והוכפפו אליה שלוש מחלקות אחרות, שפעלו

במחוז עזה, במחוז חברון ובמחוז יפו.² עם התעצמות התפקיד שמילאה המדינה בהתוויית מדיניות חברתית וחינוכית, ועם השלטת סמכותה על האוקאף וחיוזוק הניהול הריכוזי, העביר מיניסטריון האוקאף לידיה את ניהול האוקאף ואת הכנסותיהם. כך נהפכו הכנסות האוקאף לחלק מן התקציב הכללי שיועד לתמיכה במוסדות סוציאליים, חינוכיים ודתיים ברמת המדינה (Barron, 1992: 56-57). למעשה, מדיניות הרפורמות העותמאנית ביטלה את העצמאות של האוקאף השונים והפכה אותם לחלק מרשת רציפה, בעלת הנהלה מרכזית, הפועלת לקידום השירותים החברתיים של אזרחי המדינה כולם.

עם הסתלקותה של האימפריה העותמאנית ובראשית המנדט הבריטי בפלסטין, עברה הנהלת האוקאף לידי המועצה האיטלמית העליונה, אשר קיבלה לידיה את האחריות לכל מה שנוגע לענייני האוקאף, לרבות תקציבים, שירותים, מינויים, בינוי ועוד.³ אף שהנהלת המועצה האיטלמית העליונה היתה חלק מן המינהל הממשלתי, הוענקה לה עצמאות כמעט מלאה בניהול נכסי ההקדש ובהתוויית המדיניות בנוגע להם. שפע המשאבים הכלכליים שייצרו האוקאף, מצדו, העניק למועצה עצמאות מינהלתית ופוליטית והקל עליה למלא תפקיד מוביל בבניית התנועה הלאומית הפלסטינית בתקופת המנדט. מעל לכל, רשויות המנדט לא אימצו מדיניות שיטתית ומתוכננת שנועדה לרוקן את המוסדות האיטלמיים מנכסיהם ולהעביר אותם לשאינם מוסלמים, כפי שאכן אירע בהמשך.

מציאות זו השתנתה לחלוטין לאחר הקמת מדינת ישראל, אשר עשתה ככל אשר לאל

ידה לרוקן את מוסד הווקף מתוכנו ומיעדיו ולהוציא מידיה את קרקעותיו ונכסיו. הרעיון הציוני, שהיה המצע שעליו הוקמה מדינת היהודים, שאף מראשיתו לסלק את כל הסמלים והמוסדות הערביים והאיטלמיים בישראל, כדי שאלה לא ישמשו מנוף להנעת תנועה פאן-ערבית או לאומית שתיאבק נגד התפיסה הציונית והמדינה היהודית.⁴ מוסד הווקף, על אמצעיו הכלכליים האדירים ויעדיו החברתיים והפוליטיים, יכול היה לשמש גוף מאמץ, מכל הבחינות, לפלסטינים שנשארו במולדתם בתוך גבולות מדינת ישראל, כפי שהיה בימי המנדט. מבחינה אחרת, בבעלות האוקאף הציבוריים היתה כמות אדירה של קרקעות – יותר מ-15% מכלל הקרקעות החקלאיות בתוך גבולות מדינת ישראל. עד שנת 1948 לא היו בבעלות היהודים והמוסדות הציוניים יותר מ-10% מאדמות אלה (Reudy, 1971: 135; Dumper, 1997: 29). אדמות האוקאף והאדמות של הכפרים העקורים היו הגרעין המרכזי של אדמות שמדינת ישראל הפקיעה והניחה עליהן את ידה בשנותיה הראשונות. מדיניות הפקעת הנכסים של הווקף המוסלמי נמשכה גם בשנים הבאות, עד שהווקף כמוסד רוקן מתוכנו וממשמעותו. הכנסות הווקף נשללו מאלה הזכאים להן והועברו לרשותם של התושבים היהודים בלבד. המצב לאמיתו הוא, שכיום יהודים מעבדים את אדמות הווקף ומוציאים מהן פרנסה, והן ניתנות ליהודים בלבד. הדבר נכון גם ביחס למבנים של הווקף. במקום שהכנסות הווקף יחולקו, על פי התנאים שקבע המקדיש, לטובת מסגדים, בתי ספר, בתי חולים וכו', הן ניתנות למוסדות שאין להם שום קשר לאיטלמאם או למוסלמים. כדי להסביר במפורט את התהליכים

שתוארו לעיל, מצאנו לנכון ללמוד את האוקאף של יפו כמקרה מבחן, שבאמצעותו אפשר לתעד את מה שעבר על האוקאף בפלסטין בצלה של המדינה הישראלית.

יפו - התפתחויות ותמורות בשלהי המאה ה-18

יפו – כלת פלסטין והשער שלה לים – עזרה מלכת בשלהי המאה ה-12, עם גירוש הצלבנים מהארץ. מאז ועד למחצית השנייה של המאה ה-17 לא חלו שינויים משמעותיים במצבה של העיר. עם הגידול ההדרגתי בשטחי הכותנה במרכז פלסטין באותה תקופה, בעקבות הדרישה הצרפתית הגוברת לסחורה זו, החלו החיים לשוב בהדרגה לנמל יפו וליתר ערי החוף הפלסטיני והרשויות העותמאניות הפנו תשומת לב גוברת לאזורים אלה. בראשית המאה ה-18 הוכנה באיסטנבול תוכנית מקיפה להגנתה של יפו ולחיזוק מעמדה. אז הוקמה מצודת יפו, שצוידה ב-15 תותחים, והוצב בה חיל מצב של חיילים יניצ'רים. המסחר בנמל יפו התפתח במהירות, מהלך שלווה בעלייה ניכרת בהיקף מסי המכס שגבתה קופת האימפריה ובסימנים ראשונים לגידול אוכלוסין. התפתחויות אלה עודדו משקיעים ובעלי הון מירושלים להקים ביפו מוסדות כלכליים, שהכניסו לכיסם רווחים גדולים. הממשל העותמאני היה מודע לשינויים הרדיקליים שחלו בחשיבותה הכלכלית והאסטרטגית של יפו ובעקבותיהם שינה את מעמדה המינהלתי לסנג'ק (מחוז) ואף קשר את תקציב הנמל ואת המסים שנגבו בו ישירות למינהל המרכזי באיסטנבול. כאשר הנוסע קונסטנטין פרנסואה וולני ביקר בעיר בשנת 1785, הוא שם לב לעלייה החדה

בפעילות המסחרית שהתנהלה בנמל וקבע כי היקף המסים שגבה המוכס של הנמל באותה תקופה היה "טוב מאוד". הוא הוסיף וכתב כי אורז דמיאטי (שמגיע מאזור דמיאט שבמצרים), עבר דרך יפו בדרכו לירושלים וליתר חלקי פלסטין. לנמל הגיעה גם התוצרת של מפעל הכותנה הצרפתי שפעל ברמלה, שממנו נכנסו לפלסטין צליינים שבאו מיוון ומאיסטנבול ואליו הגיעו תוצרת מן החוף הסורי וכותנה פלסטינית טוויה. בנוסף לכל אלה, מנמל יפו יוצאו סחורות שהגיעו מחלקיה השונים של פלסטין (Volney, 1788: 330, 334, 338). באותה תקופה הושקו מפעלים לייבוש ביצות מסביב לעיר, מתוך כוונה לנטוע בשטחים שיתפנו פרדסי הדרים, ושוקמו טחנות המים ששכנו לגדות נחל אל-עוג'א (הירקון). ההתפתחות הזאת הביאה לגידול באוכלוסיית העיר: בשנת 1797 נמנו ביפו למעלה מ-7,000 תושבים (Browne, 1806: 410–411).

הטבח הנורא שחוללו נפוליאון בונפרטה וחייליו, שכבשו את העיר ב-6 במאי 1799, עצר את התפתחותה. כ-4,000 מתושבי העיר נהרגו ורבים מבתיה נהרסו ונשרפו. גם בית הדין השרעי של יפו לא ניצל מההרס והרישומים שנשמרו בו, שהם המקור המרכזי ללימוד ההיסטוריה של העיר ואוכלוסייתה, עלו באש. לאחר גירוש הכובשים הצרפתים וחידוש פעילותו של בית הדין, הועתקו כמה מתעודות ההקדש (וקפיה/וקפיאת) לרשומות החדשות של בית הדין. תעודות אלה מאפשרות לעקוב אחר עלייתה המחודשת של יפו כמרכז מסחרי וכלכלי חיוני בשלהי המאה ה-18. בין אלה ראויות לאזכור מיוחד ארבע תעודות הקדש המכילות תיאור של עשרות מבני וקף, המעניקות הזדמנות לעמוד על

המבנה הכלכלי, החברתי והאדריכלי של העיר באותה תקופה.

אחת מתעודות ההקדש האלה שייכת לסוחר מחמד ביבי, אשר רשם אותה ברשומות (סג'ל) בשנת 1749.⁵ בתעודה נרשמו 24 נכסי דלא ניידים: מפעל גדול לסבון; ושני בתי בד לשמן שומשומין; חמש עשרה חנויות, שני בתים, פרדס ושלושה כרמי ענבים. והבה אלמחרם, סוחר יפואי שמוצאו בקהיר, רשם בשנת 1796 בבית הדין את כתב ההקדש שלו. הלה אף השאיר פנקס מפורט של פעילויותיו הכלכליות, בטרם נהרג כשהעיר נכבשה על ידי הצרפתים. כתב ההקדש שלו כלל 91 נכסי דלא ניידים, ובהם שלושה מפעלי סבון, שני בתי בד לשמן שומשומין, טחנת קמח, מאפייה, 31 בתי מגורים, 28 חנויות, שני בתי אריזה, חמישה פרדסים, תשעה כרמים וכמה בתים.⁶ תעודת ההקדש שלו מצביעה על שותפות מסחרית שהיתה בינו לבין המפתי (פוסק ההלכה) של יפו, יחיא אלטיבי. השותפות היתה קשורה למפעל הסבון הגדול ביותר ביפו באותה עת, אלדרווישייה, שכלל תריסר קשתות.⁷ פעמים רבות כתבי ההקדש מצביעים על השקעות בנכסים להשכרה בשל העלייה הגדולה בביקוש, וזו ראייה נוספת לתמורה במעמדה הכלכלי של יפו במחצית השנייה של המאה ה-18.

עיון בנתונים המובאים בכתבי ההקדש האלה מסייע לחוקר לקבוע את המאפיינים הארכיטקטוניים והאורבניים של יפו ערב הכיבוש הצרפתי. מתברר כי ביפו היו אז שלושה שווקים מרכזיים ופעלה בה קבוצה של ח'אנים.⁸ ח'אנים אלה שימשו פונדקים לצליינים וסוחרים ופעלו גם כאתרים מרכזיים לאחסון הטובין של סוחרים, שהביאו את מרכולתם אל הנמל או לקחו ממנו סחורה.

ככל הנראה, התמורה הכלכלית שעברה על יפו ערב פלישת נפוליאון משכה לעיר אנשים רבים, מגמה שעודדה את אלטיבי ומחרם לבנות שני מסגדים נוספים, כדי לשרת את המתפללים הרבים. ביפו היו באותה עת שישה מסגדים פעילים: מסגד הים, שמושל סנג'ק עזה, מוסא רצ'ואן באשא, בנה והקדיש כווקף בשנת 1675;⁹ מסגד ביבי, שאותו הקדיש כווקף הסוחר היפואי מחמד ביבי בשנת 1738;¹⁰ המסגד הגדול שהוקם בשנת 1756 (Cohen, 1973: 155); מסגד אלטאביה; מסגד יחיא (1792) ומסגד אלסיד והבה מחרם (1796).¹¹

מתעודת ההקדש של הקבודאן (מפקד הימיה) חסן באשא אלג'זאא'ירלי, שהיה אחראי על המכס של יפו, מתברר כי הלה הקים בשנת 1780 סביל (רהט לאספקת מים לעוברי אורח) ביפו, קרוב לשער העיר. לטובת הסביל הקדיש אלג'זאא'ירלי כווקף כמה חנויות בשוק של יפו, ליד המסגד הגדול של העיר.¹² ביניהן היה בית הקפה שבשער העיר, שנודע לימים בשם אלמדפע, והיה לבית הקפה המפורסם ביותר של יפו עד להריסתו בשנת הנכבה.

לאחר גירוש הצבא הצרפתי ניסה המושל החדש של יפו, מחמד באשא אבו־מרק, להשיב את החיים לעיר. בניסיון לעודד את הסוחרים לשוב במהרה לעיר, הוא הוריד את המסים ומסי המכס שהוטלו על הסחורות המיובאות והמיוצאות, בנה מחדש את הגשרים והדרכים שנהרסו והוריד את מסי המעבר מיפו ואליה.¹³ למרות החשיבות המיוחסת למאמציו של אבו־מרק, יפו הייבת למעשה את חזרתה לחיים למושלה החדש, מחמד באשא אבו־נבות, שהחליף את אבו־מרק בשנת 1805.

יפו בתקופת אבו־נבות: מפעל בנייה

מקיף¹⁴

מחמד באשא אבו־נבות היה ממלוח של אלג'זאר. הוואלי (מושל הפרובינציה) של עכו, סלימאן באשא אלעאדל, מינה אותו למתסלם (ממונה) על הסנג'קים (מחוזות) בדרום פלסטין: עזה, רמלה ויפו. אבו־נבות החזיק בתפקיד זה עד שנת 1819. תקופת היציבות הארוכה שידעה יפו, שאיפתו של אבו־נבות להפוך אותה לעיר מרכזית שיוקרתה אינה נופלת מזו של עכו וניסיונותיו האישיים להקים פמליה, בית ומשפחה ממלוכית שידמו לאלה שבהם התפארו הבתים הממלוכיים הבכירים באותה העת, הביאו לעיטורה של יפו בנגיעות של אמנות בסגנון דמשקאי ואיסטנבולי. למרות ההרס וההזנחה המכוונת שיפו היתה נתונה להם אחרי הנכבה הפלסטינית, טביעות אצבעותיו של אבו־נבות עודן ניכרות לעין. אבו־נבות יזם ביפו מפעל בנייה ופיתוח מקיף, שהתלווה למפעלו הפוליטי בעיר. את כל הבניינים שהקים הקדיש כווקף ציבורי לטובת העיר ולשירות אנשיה, מבקריה ותושביה. הווקף של מחמד באשא אבו־נבות נחשב אחד האוקאף הגדולים ביותר שהוקמו בכל ערי פלסטין.

לצד התמורות הנרחבות שיצר אבו־נבות בתשתית החברתית של העיר, האוקאף שלו חוללו שינוי עצום במראה האדריכלי שלה. הוא הקים מבנים מעוטרים ומקושטים להפליא, בהשקעה כספית מרשימה. השקעה זו לא היתה מתאפשרת, אלמלא הצמיחה האדירה בהכנסות בעקבות העלייה החדה בתנועת הסחורות בנמל יפו, שהפך לנמל של מרכז פלסטין ודרומה. באמצעות קבוצה של אוקאף ציבוריים שייסד בשנים 1809-1816, אבו־נבות שיפץ, חידש וייסד את המתקנים

הבאים: חומות העיר והנמל, המסגד הגדול, המדרסה (בית הספר) והספרייה (כתבא'אנה), ארבעה סבילים וח'אנים, שישים וחמש חנויות ובתים רבים.

לאחר שרכש בתים רבים כדי לשכן את הממלוכים שלו, ולאחר שקנה נכסים רבים, החל אבו־נבות לבצע מפעל לשינוי פני העיר. תחילה העביר את בית הקברות המוסלמי, שעד אז היה בין חומות העיר, אל מחוץ להן. הוא רכש חלקת אדמה לאורך החומה הצפונית והקדיש אותה כווקף, כדי שתשמש בית קברות מוסלמי חדש.¹⁵ בתקופת המנדט הבריטי נודע בית הקברות הזה כבית הקברות הישן. בקרבתו ובשוליו הוקמו מבנים מפורסמים דוגמת מבנה הסראיא, בית בֶּסְתֶרְס ובית סֶרְסֶק. ב־1928 החליטה המועצה האיסלאמית העליונה להשכיר חלק משטחו למועדון הספורט של יפו ובהמשך הוקם בשטח בית הקברות המבנה של הבנק הגרמני־הפלסטיני, שהשתייך למנהל ההקדשים הכללי.¹⁶

על חורבות המסגד הגדול של יפו וסביל אלג'זאא'ירלי השוכן בסמוך אליו, שנפגעו קשות בפלישה הצרפתית, הקים אבו־נבות בשנת 1809 קומפלקס אורבני רחב ממדים, שכלל את המסגד הגדול של יפו, מדרסה, מעונות לסטודנטים וספרייה ששירתה אותם. בכניסה הדרומית למסגד, השוכן בכניסה לעיר, הוא הקים את אחד הסבילים היפים ביותר בפלסטין, סביל אלמחמודי, אשר נודע גם כסביל אלג'זאני (הפנימי, מאחורי חומות העיר).¹⁷ לא הרחק משם, בשוק אלפרג' – השוק המרכזי של העיר – הוא בנה סביל נוסף, בעל יופי ייחודי. למרות ההרס שידעה יפו אחרי 1948, אתרים אלה מתבלטים במרכז העיר עד עצם היום הזה, כעדות לעברה של

כברת ארץ זו.

מכיוון שרבים ממבנים אלה הוקמו כנכסי וקף ורק מעטים מכירים את עברם, בעוד אחרים מתעלמים ממנו באופן מכוון, יהיה זה מועיל לשרטט כמה ממאפייניהם ולציין כמה נקודות הקשורות בעברם.

המסגד הגדול של יפו היה נתון להרס רב בפלישה הצרפתית לעיר וגם האוקאף שלו לא ניצלו מהרס וחורבן.¹⁸ מחמד באשא אבו-נבות הסביר כי החליט לחדש את המבנה, מכיוון ש"ראה... את המסגד הגדול אשר בעיר יפו והוא חרב וצר..."¹⁹. בתיאור עבודות השיפוץ שעשה, ציין אבו-נבות שהוא "בנה את המסגד וחדש אותו... כבניין איתן, הרחיב אותו היטב, הזרים אליו מים וכונן בו תפקידים נחוצים".²⁰ אבו-נבות גם הוסיף אוקאף חדשים כדי לשרת את צורכי המסגד. כך, הווקף שעמד לרשות המסגד כלל ארבעים חנויות ושלושה בתי מגורים, בנוסף לנכסים שנזכרו לעיל.²¹ שירותים אלה הכניסו רווחים כבירים למסגד, וכך יכלו הממונים עליו בשנים הבאות להוסיף מבנים לווקף הזה.

מחמד באשא אבו-נבות רשם ברישומי בית הדין השרעי את וקף סביל אלמחמודי או אלג'ואני²² ב-22 בד'ו אלקעדה, שנת 1227 להג'רה (27 בדצמבר 1812) וצירף כמות גדולה של נכסים לטובת הסביל הזה בשנים הבאות. הנכסים שאבו-נבות הקדיש כווקף לשירות המוסדות הציבוריים, שני הסבילים והבאר בעיר, נהרסו ונמחקו בשנת 1948 ועל חורבותיהם הוקם גן ציבורי רחב ידיים ועתיר מדשאות. לפיכך חלה חובה לתעדם, כדי שהזיכרון ההיסטורי לא יימחה כדרך שנמחו המאפיינים הארכיטקטוניים והאורבניים של יפו. הנכסים שעמדו כווקף לרשות הסביל כללו:

- כל הח'אנים שהקים המקדיש בנמל יפו, ליד המסגד הגדול ושער העיר.
- שלושים ושבע חנויות בשוקי העיר: השוק החדש (אלסוק אלג'דידה), שוק אלפרג', שוק אלסתר ושוק אלחדאדין. כל הנכסים הללו היו בקרבת המסגד הגדול וחומות העיר ממזרח.
- ארבעה בתים ברובע אלברג' וברובע אלפללאחין.
- בית קפה מול שער העיר.
- פרדס ליד שער העיר, בצמידות לגבו של סביל אלמחמודי.
- חלקת אדמה הממוקמת בחפיר שבין החומות, שבה נאספים מי ההיטהרות הזורמים מן המסגד.
- מחסן התבואות הצמוד לח'אן החדש.

על מנת לחזק את מעמדה המינהלתי של יפו ולהפוך אותה לעיר בירה הכשרה לתואר ולאיה (פרובינציה), בדומה למעמדה של עכו, הקים אבו-נבות את המדרסה של המסגד הגדול, שנועדה להיות מגדלור לידע בדרום פלסטין. בכתב ההקדש שלו ציין אבו-נבות כי הוא "ייסד מדרסה בבניין איתן, שאין אשר דומה או ישווה לה, לצד המסגד הגדול, השופע בציון חסד האל יתעלה... וקבע לה חכמי דת ובעלי קתדרות ותלמידים והעניק להם די צורכם".²³ אבו-נבות קבע כתנאי שהכנסות הווקף יוצאו באופן הבא: "לשוקדים על לימוד מדעים במדרסה, והם ראויים ללמוד וללמד. הממונה [על הווקף] ישלם להם לשם כך כפי צורכם, בזמן ולפי ההכנסות... ובאשר לתלמידים, על פי מצבם. שכן אין החרוצים והמתמסרים ללימוד ובעלי המידות - כזולתם".²⁴

אבו-נבות לא הסתפק בכך, אלא אף הקים

ברחבת המסגד אולם רחב, שנועד לשמש ספרייה למדרסה. המלאי של הספרייה נרשם בסג'ל של בית הדין השרעי. לפי הרישום לשנת 1812, הספרייה החזיקה 137 כותרים בתחומי החדית, הפיקה (הלכה איסלאמית), ההיסטוריה, המונותאיזם, הלוגיקה והדקדוק. בשנת 1913 הוכנה רשימה של תכולת הספרייה ושל שווי הספרים, שבה נכללו 206 כותרים בכל תחומי הידע.²⁵

בשנת 1815, אחרי שתנועת המסחר התחזקה והמעבר מיפו ואליה התגבר, החליט אבו-נבות להקים את סביל אלשפאא' או סביל אלבראני. הסביל נבנה כשני קילומטרים ממזרח לחומות העיר, בדרך לירושלים ולרמלה, בשטח שנועד בשם "דרך אלחג'אר", כדי להקל על תנועת הסחורות והנוסעים.²⁶ בכתב ההקדש שלו ציין אבו-נבות כי הוא "הקים פעם נוספת סביל על אם הדרך הראשית, [בנוי] בניין נאה, כליל שלמות, מקושט להפליא, מלאכת מחשבת" וכי הוא "חפר באר נובעת חדשה עם משאבה, על העץ והברזל שנדרש לבנייתו, ומשני צדי הסביל בנה שני אולמות עצומים באבן וסיד, והללו היו לתועלת באותו המישור".²⁷ לטובת הווקף הזה הקדיש כמה נכסים, ובהם פרדס תפוזים צמוד לדרך שבו שלושה בתים, שני בתים בתוך יפו ושש חנויות בסוק אלפרג' ובשוק החדש.²⁸

הסביל הזה המשיך לתפקד עד שלהי תקופת המנדט, אך לאחר הפקעת הפרדס והרס הנכסים המוקדשים כווקף לסביל, אחרי 1948, הפסיקו המים לזרום בסביל וגורלו היה כגורלם של רוב נכסי הווקף. כמוהם, גם הוא הוגדר "נכסי נפקדים". למרות ההזנחה המכוונת ומניעת ניסיונות לשפץ את הבניין, הוא עדיין עומד על תלו על אם הדרך בין יפו לירושלים.

לצד האוקאף שנזכרו עד כאן הקים אבו-נבות סביל בתוך שוק אלפרג'. הסביל, שנבנה על חורבות ח'אן אלנקיב בקרבת המסגד הגדול, נודע בשם סביל אלסוק. תעודת ההקדש של המדרסה ושל המסגד כללה תיאור שלם של הסביל הזה, אשר הוקם בכיכר המרכזית של השוק, המכונה ערצה (חצר). מדינת ישראל הרסה את הסביל הזה. למרבה המזל, בארכיון של המוסד להחייאת המורשת האיסלאמית באבו-דיס נשמר תרשים ישן של סמל תרבותי זה, מהתקופה שבה החלה המועצה האיסלאמית העליונה לשפצו ב-1926.²⁹

מבני הווקף הרבים שהקים אבו-נבות ביפו, המקושטים בעיטורים רבים ובשיש מסוגים שונים, שינו את פניה הארכיטקטונית של העיר. מוסדות וקף אלה היו חלק ממיזם גדול ומקיף, שנועד לקדם את יפו מבחינה אדריכלית ואורבנית ולהעלות את מעמדה המינהלתי מעיר ראשית של סג'ק לבירה של ולאייה חדשה (אלעורה, 1936: 352, 361, 362). בנייני הווקף המעוטרים, לצד השווקים הגדולים שבנה המקדיש, כמו שוק אלעמוד, שוק אלפרג' ושוק אלסתר, פיתוח אזור הנמל, כדי להתאימו לתנועת המסחר הגוברת, בנייתן מחדש של חומות העיר כדי לחזק את ההגנה עליה – כל אלה העניקו ליפו מראה שלא נפל בהידורו ובעוצמתו ממראיה של עכו, הנמל של צפון פלסטין. מהשוואת תעודת ההקדש של אבו-נבות לזו של אחמד באשא אלג'זאר, עולה דמיון רב. הסיבה לכך אינה רק היותו של אבו-נבות ממלוח של אלג'זאר בעכו, אלא גם רצונו של אבו-נבות לדמות לאדונו ולהביא את יפו לדרגת יוקרה דומה לזו של עכו, בירת הוולאייה (הפרובינציה). הקומפלקס שבנה אבו-נבות

תרשים: סביל אלסוק, 1926

מאבק ארוך ולחץ ציבורי שהובילו המנהיגות האיסלאמית ביפו והמנהיגות הפלסטינית בתוך ישראל הביאו להצלת המסגד, להשבתו לידי המוסלמים ולפתיחת דלתותיו מחדש למתפללים.

מסגד אלטאביה שוכן למרגלות העיר ממערב ומשקיף על הנמל. לא הרחק ממנו שוכן המגדלור של הנמל, שהוקם בשנת 1865 ומשמש עד ימינו אנו. זהו אחד המסגדים העתיקים של יפו והוא מופיע בתעודות למן שלהי המאה ה-18. לאחר הקמתה של מדינת ישראל המסגד חדל מלשמש מבנה תפילה מוסלמי ועד היום נותרו שעריו נעולים לפני המוסלמים. בדו"ח רשמי שפירסם משרד הדתות הישראלי בשנת 1950, צוין כי המדינה הפכה את המסגד לבית מגורים: "שומרת על הבניין משפחה נוצרית, הדרה בו במקום, והיא המטפלת גם במגדלור [השוכן לצדו]" (מאיר ופינקרפלד, 1950: כט). בדו"ח של מהנדס העיר תל אביב שנזכר לעיל, נאמר עליו: "מסגד זה מכיל חדר אחד ומינרט, ושמו בלבד מצביע על קיומו כמסגד. למעשה הוא משמש כחדר כניסה למקום קדוש של נוצרים, המאמינים כי מקום זה שימש כמגורים של שמעון הבורסקי, הידוע מראשית תולדות הנצרות".³³

מסגד זאוית אלשייח רסלאן אלבכרי שכן בשכונת אלקלעה, ליד מה שכונה "מצודת יפו", במרכז העיר העותמאנית.³⁴ ביסודו של דבר, מסגד זה היה זאויה (אתר פולחן ותפילה) סופית של חסידי מסדר אלח'לותיה, ולא ידוע מתי הוקם. מוסטפא אלדבאע', בספרו "בלאדנא פלסטין", מעלה השערה שלפיה זאויה זו הוקמה במקום שבו נהג שיח

אינו נופל מזה שהקים אלג'זאר בעכו, לא ביוקרה ולא בהכנסות שנבעו ממנו.³⁵

מסגדי יפו: קורותיהם בעבר ומצבם בהווה

בנוסף לאוקאף שהוזכרו, האוקאף הציבוריים ביפו עד לשלהי התקופה העותמאנית כללו קבוצת מתקנים: מסגדים, אתרי פולחן (זאויה). קברי קדושים (מקאמאת), בתי קברות ובתי ספר. מספרם של המסגדים הסתכם בשלושה עשר: מסגד אלטאביה, מסגד הים, מסגד חסן באשא אלג'זאארלי, מסגד ביבי, מסגד יחיא אלטיבי, מסגד אלסיד והבה מחרם, המסגד הגדול, מסגד אלספספ, מסגד ארשיד, מסגד שייח רסלאן אלבכרי, מסגד אלעג'מי, מסגד אלג'באליה ומסגד אלמנשייה, או חסן ב.פ.

המבנה העתיק ביותר בין כל אלה הוא **מסגד הים**, שהוקם על ידי מוסא באשא מבית רצ'ואן, אמיר אלחאג' ומושל עזה (אמיר בלאד ע'זה), בשנת 1675.³¹ מסגד זה, כשמו כן הוא, ממוקם בקרבת החוף, סמוך לנמל העיר. בדו"ח למהנדס העיר תל אביב משנת 1962, שתיאר את מצבו של המסגד, נכתב כי "מסגד זה הוא העתיק ביותר מבין המסגדים ביפו. נבנה לפני כ-300 שנה בערך ומורכב מחדר בעל 2 קשתות ומינרט בעל צורה מיוחדת. למסגד הזה הוסיפו 2 קומות בתקופה מאוחרת... המסגד עצמו משמש כיום כמחסן סגור אולם אינו בשימוש" (הדו"ח מוסיף כי לחברה לפיתוח יפו העתיקה (דהיינו, המוסד הממשלתי שעליו הוטלה האחריות להרוס את הסממנים הערביים והאיסלאמיים של יפו ולייהדה) יש תוכנית "לשפץ את המבנה הזה, ולהתאימו לגלריה לאמנות, מוזיאון וכד...").³²

שרידי מסגד אלשייח רסלאן אלבכרי והזאוויה שלו, טרם הריסתו בשנות ה־50 של המאה ה־20
(יהב, 2004: 48)

ארסלאן אלרמלי לשהות בקיץ (אלדבאע', 1988: 249). אלדבאע' סבור כי שייח ארסלאן הוא הסופי אחמד בן חסן, שהלך לעולמו בשנת 1440. הוא בנה ברמלה מסגד גדול והקים מגדל ביפו, שבו הרבה לשהות. המבנה ידוע בשם "מסגד שייח' רסלאן" (אלדבאע', 1988: 417). הדו"ח הרשמי של משרד הדתות הישראלי לשנת 1950 הקדיש שורה אחת למסגד זה: "משפחת פליטים ספרדיים גרה באחד החדרים הסמוכים. הבניין נקי ושמור כהלכה" (מאיר ופינקרפלד, 1950: ל). שמו של מסגד זה אינו מובא בדו"ח של מהנדס העיר תל אביב, אשר בדק את מצב המסגדים ביפו בשנת 1962. מסגד זה, כמוהו כמו הקבר אשר בתוך המקום, נהרס ונמחה מעל פני האדמה בשנות ה-50 של המאה ה-20, אז נקטו הרשויות הישראליות פעולה שיטתית למחיקת הקיום וההיסטוריה של הפלסטינים ביפו. מי שיבקר בעיר בימינו ימצא שטח ריק מרווח הפרוש בין כנסיית פטרוס הקדוש לבין המסגד הגדול של יפו. מתחת לצמחייה המכסה כיום את המגרש – עשבים, עצים ופרחי בר – שכנה פעם יפו העותמאנית ובתוכה מסגד אלשייח רסלאן אלבכרי, המקום שלו והזאוויה שלו.

את **מסגד אלסיד והבה מחרם** (או אל-דבאע') הקים המקדיש סיד והבה ליד ביתו, השוכן מול **מקום אלשייח' אבראהים אלמלאחי**. המסגד הוקם מעל חמש חנויות שצורפו יחדיו, כדי לשפר את הכנסותיו של המסגד, בנוסף לאוקאף רבים שהקדיש לטובת המסגד.³⁵ לימים הקים הוואלי של יפו, מחמד באשא אבו-נבות, את הסראיא שלו בקרבת המסגד. המסגד שופץ ושעריו נשארו פתוחים למתפללים עד שנת הנכבה. מאז היה גורלו

דומה לזה של מסגד אלשייח רסלאן. הדו"ח הרשמי של משרד הדתות משנת 1950 ציין בעניין המסגד: "אין בו סימנים של נזק ארכיטקטוני" (מאיר ופינקרפלד, 1950: ל). למרות זאת, שעריו ננעלו ועל המתפללים נאסר לקיים בו טקסים דתיים. בשלהי שנות ה-70 של המאה ה-20 שימש אולם התפילה את משרדי המוזיאון העירוני של יפו, שהוקם בסראיא של מחמד באשא אבו-נבות. לאחר תקופה קצרה הוסר הצריח של המסגד והמבנה החל לשמש גלריה להצגת יצירות של אמנים וציירים (יהב, 2004: 46). בתמונה שבעמוד הבא נראה הצריח של מסגד אלדבאע', לפני שנהרס בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20.

מסגד אלסיד יחיא, אשר נמחק לאחר הנכבה, כונה כך על שם מייסדו, סיד יחיא אלטיבי, המופתי של יפו בשלהי המאה ה-18.³⁶ שייח יחיא הקדיש אוקאף רבים בתוך יפו ומחוצה לה לטובת המסגד.

מסגד אלג'באליה הוא המסגד הראשון של יפו שהוקם מחוץ לחומות העיר. הוא הוקם בשכונת אל-ג'באליה בסביבות שנת 1880. את המסגד הקים חאג' מחמד אלסכחפי, שהקדיש לטובתו כמה אוקאף כדי לכסות את עלויות העובדים בו ואת הוצאותיו.³⁷ אחרי הנכבה וגירוש התושבים הערבים מיפו ומן השכונות ("אלסכנאת") המקיפות אותה, המסגד הושבת ונהפך למקום מקלט למשפחה ערבית שאיבדה את ביתה. דו"ח מהנדס העיר תל אביב ציין כי מסגד אל-ג'באליה ניצב בצד הדרומי של גבעת העלייה (השם העברי שנתנה ישראל לשכונת ג'באליה, בניסיון להעלים מן התודעה את ההיסטוריה והגיאוגרפיה הפלסטיניות).

הצריח של מסגד והבה מוחרם (אל־דבאע'), בשנות ה־80 של המאה ה־20

הדו"ח מוסיף כי זהו מסגד קטן ואולם התפילה שלו מחולק לארבעה חדרים. באזור חיים מעט ערבים, וגם אם ישופץ לא יוכל המבנה להכיל יותר מ-50 מתפללים.³⁸ למעשה, זוהי המלצה מרומזת לפנות את המסגד מתושביו, כהכנה להריסתו. רצה המקרה והמסגד לא נהרס, בזכות המשפחה שהתגוררה בו. התנועה האיסלאמית הצילה את המקום אחרי ששילמה פיצויים למשפחה זו. בשלהי שנות ה-80 של המאה ה-20 שוקם המסגד וישמו הושב לו. הוא גם שב לעמוד לשירותם של תושבי שכונת ג'באליה לתפילה (יהב, 2004: 45).

מסגד אלסַפֶסֶפ הוא המסגד השני שהוקם מחוץ לחומות העיר. הוא הוקם בידי חאג' עבד-אלקאדר אלסַפֶסֶפ בשנת 1885 בשטח הפרדס של המשפחה, על דרך יפו-ירושלים (אלבואב, 2003: 441). בדו"ח משרד הדתות שנזכר קודם נאמר: "[המסגד] נמצא במצב טוב מבחינה סטרוקטוראלית, אך יש לתקן את הדלתות והחלונות... וכן יש לספק את הברזים והקרשים החסרים" (מאיר ופינקרפלד, 1950: ל). בדו"ח רשמי של מהנדס עיריית תל אביב משנת 1962 יש התייחסות חוזרת למסגד, שלפיה "במסגד זה קיים למעשה רק המגדל וקשת, המבנה עצמו הרוס ונשארו בו רק כמה קירות. השטח הסמוך משמש כיום כבית קפה יהודי".³⁹ כאשר מעיינים בתשומת לב במונחים שבהם משתמש המהנדס, עולה בבירור ההתעלמות המכוונת מקדושת המקום ומן הפונקציות האיסלאמיות שלו. המגדל שאליו הוא מתייחס אינו אלא צריח המואזין, אשר עומד על תלו במצב טוב עד היום. הקשת אינה אלא, למעשה, קישוט אדריכלי שבו מוקם הסביל הצמוד למסגד.

כאשר בוחנים את המסגד כיום, מתברר שהוא בנוי איתן אך סובל מהזנחה. מאחורי ההתעלמות המכוונת מחשיבות המקום, שבאה לביטוי בדו"ח של המהנדס, עומדת הכוונה להכשיר את הקרקע להריסתו ולמחיקתו. כך תיכננה עיריית תל אביב, ששאפה למחות כל זכר לעבר הערבי של יפו. בעקבות הנכבה הופסקו התפילות במסגד, הרחבה וחלק מאולם התפילה נהפכו לבית קפה והוא הופקע באופן סופי בשנת 1965 (יהב, 2004: 42). לצד בית הקפה הוקם מפעל לייצור כלי פלסטיק. קומתו השנייה של המסגד נהפכה למועדון שמשרת יהודים בולגרים (הארץ, 2005). בני משפחת סכסכ ניסו כמה פעמים לפנות לערכאות כדי לשחרר את המסגד המופקע, אך ללא הועיל. כיום התנועה האיסלאמית מנהלת מאבק משפטי וציבורי להצלת המסגד מהמפגעים שפקדו אותו.

מסגד אלעג'מי הוא המסגד השלישי שהוקם מחוץ לחומות העיר. הוא הוקם על ידי חאג' יוסף אלמנאוי בשנת 1895 מעל המקאם המפורסם ביותר של יפו – מקאם אלשייח' אבראהים אלעג'מי.⁴⁰ אחרי הנכבה, התושבים הערבים שנשארו בעירם רוכזו בשכונת אלעג'מי,⁴¹ ועד לשלהי שנות ה-60 של המאה ה-20 הרשויות הישראליות לא הרשו לתושבי יפו לקיים תפילה חמש פעמים ביום, אלא רק במסגד זה.

כאשר אלעג'מי נהפכה לשכונת מגורים צפופה, בשנות ה-70 של המאה ה-19, החלה קרקע הווקף הסמוכה למקאם, שבה היה נטוע כרם ובו מגוון עצי פרי, לשמש בית קברות למוסלמים בשכונה.⁴² בשנת 1936 קיבל חסן ערפה אישור מהמועצה האיסלאמית

העליונה להקים וקף איסאלמי ציבורי בחלק הפנוי מקברים בבית הקברות אלעג'מי. הוא הקים שם בית ספר מוקדש כווקף, שמוכר עד היום בשם בית ספר חסן ערפה. השלטון הישראלי שלל מבית הספר את תוארו כרכוש וקף והפקיע אותו עם יתר נכסי הווקף, באמתלה שהם "נכסי נפקדים" מכיוון שנוהלו בידי המועצה האיסלאמית העליונה, שנחשבה נפקדת אחרי הנכבה.

בפ אלג'אבי, קאימקאם (מושל) יפו, הקים בשנת 1915 את מסגד חסן ב (אלמנשייה). הבחירה להקים את המסגד בקצה הצפוני ביותר של שכונת אלמנשייה, השוכנת בצפון יפו, לא היתה מקרית. היא היתה חלק מתוכנית כוללת לפיתוח צפון יפו, לשיפור הדרכים בתוך העיר העתיקה וליצירת חיבור בינה לבין הנמל. הנקודה החשובה מכל בהקשר זה היא שהמסגד הוקם באותו מקום דווקא כדי לעצור את התוכנית הציונית, שסימניה החלו להתבהר עם הקמת השכונות הראשונות של תל אביב בשנת 1909. לקאימקאם היה ברור שההנהגה הציונית שואפת להקיף את יפו בשכונות יהודיות כדי לשים גבול להתפשטותה צפונה, ואז להתחיל בהשתלטות עליה (Levin, 2005: 74). זו היתה הסיבה העיקרית להחלטתו של בכ להקים וקף נרחב בשולי השטח המאוכלס בקצה הצפוני של קרקעות שכונת אלמנשייה ולבנות מסגד גדול והדור באזור זה, שכמעט ואין בו תושבים.⁴³ אף שהאנשים הביעו פליאה וגם התנגדו לבניית מסגד באזור המרוחק ממקומות מגוריהם וממרכז העיר (היכל, 1988: 76), בכ שאף להסתייע במסגד במאמציו להשאיר את האזור האסטרטגי הזה בשליטה ערבית, כדי למנוע את התפשטות השכונות

היהודיות אל עבר החופים מצפון ליפו, שעדיין לא היו מאוכלסים. להוציא המסגד, הוא הפך את רוב השטח הזה לווקף משפחתי (וקף ד'רי), כדי שהבעלות עליו לא תעבור לעולם לידיים לא מוסלמיות (Levin, 2005: 74). בניית המסגד במקום זה וקישורו עם העיר באמצעות רשת של כבישים ושדרות, הביאו למעשה להעתקת מרכז העיר ופעולות הבנייה שנעשו בה מהעיר העתיקה אל עבר הגבול עם תל אביב. יוסף היכל, ראש העיר האחרון של יפו לפני הנכבה, העיר על כך באומרו שמסגד חסן בכ והווקף הסובב אותו מנעו מתל אביב להתפשט דרומה, אל עבר יפו (היכל, 1988: 77, 80). כידוע, לאחר הנכבה נמחקו השכונות הערביות כולן ממפת העיר. אדמות הווקף המקיפות את המסגד הופקעו וכל מבני הווקף נהרסו. המסגד נותר בבדידותו באזור שנהפך כולו ליהודי ושבו הוקמו בתי מלון, מבני מסחר, מקומות בילוי, מסעדות ובתי קפה.

פחות משנתיים לאחר שהופקד על יפו, כאשר האימפריה העותמאנית הצטרפה למלחמת העולם הראשונה, עקר חסן באשא אל מחוץ לפלסטין. בנייתו של המסגד טרם הסתיימה אז. אחרי המלחמה עבר ניהולו למחלקת האוקאף, הכפופה למועצה האיסלאמית העליונה, כיתר האוקאף של פלסטין. בניית המסגד וכמה מעיטוריו החיצוניים הסתיימה ב-1923. מכרז הקבלנות הוענק למהנדס היפואי דרויש אבו-אלעאפיה.⁴⁴ המועצה האיסלאמית ביצעה במקום פעולות שיקום ותחזוקה ובשנת 1935 נבנו החומות המקיפות אותו.⁴⁵ אחרי שאלמנשייה נהפכה לאחת השכונות הגדולות של העיר והתברר הממד האסטרטגי והפוליטי של מיקום המסגד, המועצה

האיסלאמית העליונה הקדישה לו תשומת לב רבה. מסגד חסן בכ נהפך לאחד המתקנים הציבוריים והחברתיים החשובים ביותר בצפון יפו. תשומת לב זו ניכרת בבירור במסמכים של המועצה ובמענה המהיר שלה לכל הדרישות הקשורות בשיקום ובהוצאות. המועצה לא התמהמהה בהעברת תקציבים למשרות דרשנות במסגד, להובלת מים לשירות המתפללים, לריצוף החצרות, להקמת חומות וכיוצא באלה.⁴⁶

לאחר שמדינת ישראל מחקה כל שריד ערבי באזור שבין מרכז יפו למסגד חסן בכ ושיטחה אותו אל הקרקע, שכונת אלמנשייה נהפכה, למעשה, לפארק ציבורי זרוע דשא ונטוע דקלים על שם התורם צ'רלס קלור. מסגד חסן בכ נותר מוקף בחומותיו, ללא שום וקף או הכנסות שיבטיחו את כיסוי הוצאות האחזקה שלו. בעיתונות הישראלית ובתודעה של אזרחי המדינה נקשר המסגד בפעילות של לוחמים וצלפים מוסלמים, שכאילו הסתתרו בו ב־1948 והשתמשו בגגותיו ובצריחו כדי לירות לעבר תל אביב (סוריאן, 1983). אחרי הנכבה המסגד ננעל, התפילה בו נאסרה ומצבו הידרדר. אחד הדו"חות שהוגשו לעיריית תל אביב, שאליה סופחה יפו, מתאר את מצב המסגד כך: "אין כל שמירה במקום, המסגד נבזז, הורידו ממנו חלונות, דלתות ואף עקרו את אריחי רצפתו. חיללו את המסגד בכך שהפכוהו לבית כיסא ציבורי".⁴⁷

מדיניות ישראל כלפי האוקאף האיסלאמיים ותוצאותיה

ב־20 במרס 1950, מתוך כוונה להשתלט על נכסי הפליטים הפלסטינים, חוקקה הכנסת הישראלית את "חוק נכסי נפקדים". החוק מתייחס לפליטים ולעקורים בתוך ישראל

ומחוצה לה. לפי חוק זה הוקמה במשרד האוצר יחידה בשם "האפוטרופוס לנכסי נפקדים". מחלקה זו שמה את ידה על כל המקרקעין והנכסים של הפליטים, לכאורה, עד ליישוב סוגיית הפליטים. למעשה, חוק זה הפך את הפקעת הנכסים לחוקית ולאפוטרופוס לנכסי נפקדים ניתנה הזכות להעביר את המקרקעין שעליהם הוא שומר לכל גורם שהוא, ללא שום בדיקה משפטית. לחוק נכסי נפקדים, התש"י-1950, היתה השפעה הרסנית על מצב האוקאף הפלסטיניים, שכן הוא נאכף עם רשת של חוקים ותקנות הנובעים ממנו, שנועדו להעביר את נכסי הווקף האיסלאמי, שהוקמו במקור לרווחת המוסלמים, לידי היהודים בישראל. ההעברה נעשתה באמצעות הפיכת הנכסים הללו לרכושה של רשות הפיתוח או של קרן קיימת לישראל ותחת ניהולו של מינהל מקרקעי ישראל, שמן הערבים והמוסלמים נמנעה הזכות ליהנות מהם לפי חוק (Peretz, 1958: 143). מטבע הדברים, החוק לא דיקדק בשורשי הנכסים הללו ולא בחן אם מדובר ברכוש פרטי, בווקף משפחתי או בווקף ציבורי. לכל אלה ציפה גורל זהה (Eissenman, 1978: 225). האוקאף האיסלאמיים, אשר נוהלו בידי המועצה האיסלאמית העליונה, נחשבו נכסי נפקדים, מכיוון שיו"ר המועצה, המופתי חאג' אמין אלחוסייני, והמועצה עצמה, נהפכו לפליטים מחוץ לגבולות מדינת ישראל (Dumper, 1997: 32). אף שכ-150,000 פלסטינים, שמהווים כיום כ-18% מאוכלוסיית ישראל, הצליחו להישאר על אדמתם, החוק התעלם מקיומם ולא ראה בהם בעלי זכות או אנשים הזכאים ליהנות מן האוקאף שלהם או לנהל אותם. לפי ההיגיון של חוק נכסי נפקדים, בתי

הקברות, הזאוויות, המקאמאת, מנזרי הסופים והמסגדים נהפכו לחלק מ"נכסי הנפקדים" והופקדו בידי האפוטרופוס. עד שנת 1965 ניתנה לשר הדתות סמכות מלאה לנהוג כראות עיניו בכל נכסי הווקף שבידי האפוטרופוס. כך, ובתקופת הממשל הצבאי שהוטל על הפלסטינים בישראל, הועברה הבעלות על יותר מ-75% מנכסי הווקף המשפחתי והווקף הציבורי לרשות מוסדות יהודיים (Lustick, 1980: 98–100).

כדי להעניק צביון חוקי להשתלטות על האוקאף, ממשלת ישראל מינתה כמה ועדות מייעצות, שחבריהן היו מוסלמים שהיו נכונים לשתף פעולה עם הממשלה, לפקח על ניהול מוסדות הווקף, דוגמת המסגדים, בתי הקברות והמקאמאת. אלה היו בבחינת כלי מסייע, שבאמצעותו הידקו השלטונות הישראליים את שליטתם באוקאף. כאשר בוחנים את הרקע החברתי של חברי הוועדות הללו מתברר כי כמה מהם לא הסתירו את ביקוריהם החוזרים ונשנים בפאבים של תל אביב וכי מסמכים של העברת בעלות על אוקאף איסלאמיים נחתמו תמורת כמה כוסות אלכוהול (הארץ, 1984). מטבע הדברים, נציגים אלה ייצגו את עצמם בלבד ונתנו את חתימותיהם ואת חותמותיהם בסודיות, אפילו כשהיה מדובר במכירת אדמות של בתי קברות ומסגדים. כאשר נודע לתושבים הערבים של יפו כי בית קברות ומקאם עבד אלנבי נמכרו לחברת השקעות ישראלית, פרצו הפגנות, אך הדבר לא השפיע על מדיניותה של הממשלה, שעמדה מאחורי העסקה. על אדמת המקאם ובית הקברות עבד אלנבי, מצפון ליפו, ניצב היום מלון הילטון תל אביב. גם הבעלות על רוב האדמות של בית קברות טאסו הועברה, כדי

להקים עליהן כביש מהיר (הארץ, 1981; Jiryis, 1970: 120).

ב-1965 קיבלה הכנסת הישראלית תיקונים לחוק נכסי נפקדים בנוגע לאוקאף האיסלאמיים. חוקים אלה ביטלו את האופי הווקפי של כל נכסי הווקף והפכו את הפקעתם והעברתם לרשות המדינה להליך חוקי. חקיקה זו איפשרה למדינה למכור נכסים אלה או להעביר את הבעלות עליהם למי שתחפוץ.⁴⁸ כדי לעטות על צעד זה כסות "מוסרית", מינתה הממשלה ועדות של מוסלמים שכונו "ועדי נאמנים", שפעילותם המעשית העניקה חסות איסלאמית להשתלטות על חלק גדול מהאוקאף.⁴⁹ אחרי שמונו ועדי הנאמנים, נמכרה שארית האוקאף האיסלאמיים למשקיעים יהודים וישראלים (Lustick, 1980: 190).

המסמכים של מחלקת האוקאף של יפו מימי המנדט מצביעים על כך שכ-33% מבתי המסחר שבעיר היו רכוש וקף.⁵⁰ לאחר הנכבה, הבעלות על רוב הנכסים ביפו, למעט אלה שהשתייכו להקדשי הכנסייה, הועברה לרשותו של האפוטרופוס לנכסי נפקדים ואז נמסרה לרשות הפיתוח הישראלית או לקרן קיימת לישראל. השכונות הצפוניות של יפו, דוגמת שכונת ארשיד ושכונת אלמנשיה, אשר התפרסו ממרכז העיר לאורך החוף עד למסגד חסן בכ, נמחקו כליל ועל חורבותיהן נבנו פארקים ציבוריים. הבעלות על האוקאף האיסלאמיים באזורים אלה, כביתר חלקי העיר, הועברה בתוקף חוק נכסי נפקדים לחברות השקעה יהודיות. מה שנותר מבתי העסק, המסגדים והמקאמאת האיסלאמיים האלה נהפך לחנויות לממכר מזכרות, מסעדות ובתי קפה (הארץ, 1981). ב-1971 החכיר "ועד נאמני הווקף" ביפו, בסודיות

מוחלטת ובסכום סמלי, את מסגד חסן בכ למשך 49 שנים לחברת ההשקעות אדגר, חברה פרטית בבעלות גיגי פרס, אחיו של נשיא המדינה שמעון פרס (יהב 2004: 41). פעולה זו התגלתה בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20, כאשר החברה החלה לבצע את תוכניתה להפוך את המסגד למרכז תיירותי שיכלול מסעדות, בתי קפה וחנויות לממכר מזכרות (מעריב, 1983). פגיעה בוטה זו בווקף ובמסגד עוררה את זעמם של הפלסטינים בישראל ושל כמה ארגוני שמאל, דבר שאילץ את מבקר המדינה לבדוק את חוקיות ההחכרה. דו"ח מבקר המדינה משנת 1975 הדגיש כי ההחכרה אינה חוקית, הואיל וועד הנאמנים העביר את הבעלות על האדמה והמסגד שעליה, בשלב מאוחר יותר, לחברה החוכרת, הליך בלתי אפשרי (יהב, 2004: 42). ההחכרה בוטלה בעקבות לחץ ציבורי מתמשך שהובילו התנועה האיסלאמית והמפלגות הערביות.

ההזנחה המתמשכת של המסגד ואי מתן רשות לשקמו הובילו לקריסת הצריח שלו באפריל 1983. נפילת הצריח וההאשמה שהפנו גורמים ערביים ואיסלאמיים נגד קבוצות יהודיות קיצוניות, כי הן שביצעו את המעשה באופן מכוון, הביאו לכך שסוגיית מסגד חסן בכ שבה ועלתה לראש סדר היום התקשורת והציבורי. הדיון בנושא חשף את מדיניותה של ממשלת ישראל ופתח לרווחה את סוגיית הפקעת האוקאף והמקומות הקדושים האיסלאמיים (מעריב, 1983). לנוכח הנתונים הללו קראו המוסדות הערביים והאיסלאמיים, ובמיוחד התנועה האיסלאמית, לשוב ולקיים תפילה במסגד. בכך הם קראו תיגר על המדיניות שהביאה לנעילתו במשך למעלה מ-30 שנה. לנוכח הזעם שהציף את הציבור

הפלסטיני בתוך ישראל, הממסד הישראלי לא יכול היה להתנגד למתפללים. המוסדות האיסלאמיים אספו תרומות בסיוע ארגון האחדות האיסלאמית (מנט'מת אלווודה אלאיסלאמיה) בעמאן ומחלקת ההקדשים האיסלאמיים בירושלים, ובשנת 1985 החלו עבודות מקיפות לשיקום המסגד והצריח נבנה מחדש, כשהיה (Jerusalem Post, 1981, 1987). המסגד שב לפעול, דלתותיו נפתחו למתפללים ונותרו פתוחות עד היום. הגילויים על מכירת המסגד והכשלת המכירה פתחו פתח לפיקוח על עסקות מכירה אחרות שקיים "ועד הנאמנים". כמה מעסקות אלה התגלו על ידי העיתונות הישראלית. ברם, הואיל והמסמכים הרשמיים של פעילויות הוועדים האלה הם סודיים ביותר, יהיה זה קשה, ככל הנראה, לחשוף את יתר הפעולות (Jerusalem Post, 1987, 1988).

כך, תחת החוקים הישראליים, נגזלו או נהרסו נכסי וקף, עד שמוסדות איסלאמיים דוגמת מסגדים, מקאמאת ומדרסות נשאו מחוסרי תמיכה כלכלית או הכנסה קבועה שתתמוך בקיומם ובעובדים בהם. רוב המסגדים ביפו, כמו גם ביתר הערים והכפרים הערביים בישראל, נבנים, מנוהלים וממומנים מכספי תרומות ותקציבים פרטיים, דבר המאפשר לממסד האיסלאמי עצמאות בפעילותו, המנוגדת לא אחת למדיניות של המדינה, השואפת להשתלט על ממסד זה. החיסול השיטתי של האוקאף האיסלאמיים לא חיסל את הממסד האיסלאמי, כפי שקיווה המחוקק הישראלי. ההיפך הגמור הוא הנכון – הדבר עודד את החברה לארגן את עצמה מחדש ולהמציא מנגנונים פנימיים, שבאמצעותם שמרה על זהותה הלאומית והדתית.

הערות

- 1 כאן ולאורך המאמר ייעשה שימוש במונח וקף (יחיד) או אוקאף (הקדשים).
- 2 להרחבה בנושא הנהלת נכסי ההקדש במחוז ירושלים, ראו: Gerber, Haim (1085) *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890-1914*. Berlin: Klaus Schwarz, pp. 183-194; לעניין מנגנון ניהול נכסי ההקדש בשלהי התקופה העותמאנית, ראו: נופל נעמת אללה נופל (מתרגם) (1985), *אלדסתור*, כרך ב, אלמכתבה אלדביה, ביירות, עמ' 124-144 (ערבית).
- 3 להרחבה בנושא הנהלת המועצה האיטלאמית העליונה, ראו: Kupferschmidt, Uri (1987) *Islam Under the British Mandate for Palestine*. Leiden: E.J. Brill.
- 4 להרחבה בנושא מדיניות הטרינספר ברעיון הציוני, ראו: Masalha, Nur (1992) "Expulsion of the Palestinians: The Concept of Transfer," in *Zionist Political Thought, 1882-1948*. Washington, DC: The Institute for Palestine Studies, pp. 4-5; Dumper, Michael (1997) *Islam and Israel, Muslim Religious Endowments and the Jewish State*. Washington, DC: The Institute for Palestine Studies, p. 19 (להלן: *Israel*).
- 5 הסג'ל (הרשומות) של בית הדין השרעי של יפו, כרך מס' 2, 1 במחרם 1216 להג'רה/14 במאי 1801, עמ' 31 (להלן: סג'ל יפו).
- 6 סג'ל יפו, כרך 1, בד'ו אלחג'ה 1214 להג'רה/17 במאי 1800, עמ' 21-22; כרך 3 (ללא תאריך), עמ' 567-570.
- 7 סג'ל יפו, כרך 10, 10 בשואל 1247 להג'רה/2 באפריל 1832, עמ' 179.
- 8 כאמל אל-עסלי הביא בספרו ות'אק מקדסיה תאריח'יה (תעודות היסטוריות ירושלמיות) את תעודת ההקדש של ח'אן אלנקיב. ראו: עמ' 125-128.
- 9 סג'ל יפו, כרך 2, 15 בד'ו אלקעדה 1216 להג'רה/19 במרס 1802, עמ' 68-69.
- 10 סג'ל יפו, כרך 1, 1 במחרם 1216 להג'רה/14 במאי 1801, עמ' 37.
- 11 סג'ל יפו, כרך 5, 14 בד'ו אלקעדה 1236 להג'רה/13 באוגוסט 1821, עמ' 105-106.
- 12 מדינת פלסטין, מוא'ססת אחיאא' אל-תראת' ואלבחוח' אל-איטלאמיה (המכון להחייאת המורשת והלימודים האיטלאמיים), תיק מס' 3-6, 16-195-3 (להלן: מוא'ססת אחיאא' אל-תראת').
- 13 סג'ל יפו, כרך 2, 15 בד'ו אלקעדה 1216 להג'רה/19 במרס 1802, עמ' 68-69; 3 בשואל 1219 להג'רה/5 בדצמבר 1805, עמ' 206.
- 14 להרחבה בהיסטוריה של יפו בתקופת אבו-נבות והאוקאף שלו, ראו: Kana'an, Ruba (1988) *Yaffa and the Waqf of Muhammad Aga Abu Nabbut (1799-1831): A Study in the Urban History of an East Mediterranean City*. Ph.D. Dissertation, Oxford University.
- 15 סג'ל יפו, כרך 2, 1 בד'ו אלחג'ה 1220 להג'רה/20 בפברואר 1806, עמ' 230.
- 16 מוא'ססת אחיאא' אל-תראת', תיק מספר 10-24, 1-18-16.
- 17 סג'ל יפו, כרך 2, 19-15 בד'ו אלקעדה 1223 להג'רה/1-5 בינואר 1809, עמ' 282-283.
- 18 מכתבת יאפא אל-איטלאמיה, וקפית אל-סביל אלמבארק (הספרייה האיטלאמית של יפו, כתב הווקף של אל-סביל אל-מובארק), כתב יד, עותק מיקרופילם, מרכז התעודות וכתבי היד, האוניברסיטה הירדנית, רבת-עמון, ירדן, תחת: יאפא, אל-מכתבה אל-איטלאמיה, סרט מספר 18, כת"י 212, מספר העמודים: 80 (להלן: וקפית אל-סביל אל-מבארק).
- 19 וקפית אל-סביל אל-מבארק, עמ' 21.
- 20 שם, עמ' 25.
- 21 שם, עמ' 21-34.
- 22 שם, עמ' 1-13, 62-65. ראו גם סג'ל יפו, כרך 2, 15 בד'ו אלחג'ה 1233 להג'רה/1 בינואר 1809, עמ' 283.
- 23 וקפית אל-סביל אל-מבארק, עמ' 42-45. ראו גם עותק של תעודת ההקדש של המדרסה, מוא'ססת אחיאא' אל-תראת', תיק מספר 3-7, 16-227-3. תעודת ההקדש נרשמה גם בסג'ל יפו, כרך 10, 22 בד'ו אלקעדה 1227 להג'רה/13 בפברואר 1812, עמ' 88.
- 24 וקפית אלסביל אלמבארק, עמ' 78.
- 25 מוא'ססת אחיאא' אל-תראת', תיק מס' 3-5, 16-329.

הווקף האיסלאמי ביפו והמרחב העירוני: מימי המדינה העותמאנית למדינת ישראל

26	וקפית אלסביל אלמבארק, עמ' 51-62. וקף זה נרשם ב- 17 בשעבאן 1230 להג'רה/7 ביולי 1815.	42	סג'ל יפו, כרך 52, 5 ברביע אלת'אני 1302 להג'רה/ 22 בינואר 1885, עמ' 9.
27	שם, עמ' 51.	43	לעיון בתעודות ההקדש של בן, אשר נרשמו בתאריך 23 בד'ו אלקעדה 1333 להג'רה/2 באוקטובר 1915, 12 במחרם 1334 להג'רה/20 בנובמבר 1915 ו-15 בג'מאדא אלת'אני 1334 להג'רה/19 באפריל 1916, ואשר הועתקו בסג'ל של בית הדין השרעי, ראו סג'ל יפו, כרך 53 (תקופת המנדט הבריטי), גיליונות 129-135.
28	סג'ל יפו, כרך 4, 1 במחרם 1232 להג'רה/21 בנובמבר 1816, עמ' 62.	44	מוא'ססת אחיאא' אל-תראת', תיק מס' 14-20, 4-16-23.
29	מוא'ססת אחיאא' אל-תראת', תיק מס' 14-20, 4-16-23.	45	מוא'ססת אחיאא' אל-תראת', תיק מס' 3/20, 4/16/23, מאת ראש המדור הטכני אל יו"ר המועצה האיסלאמית העליונה, 5.3.1923, וקובץ תכתובות גדול; תיק מס' 14/20, 16/23/4, מאת מנהל (מאמור) האוקאף של יפו אל יו"ר המועצה האיסלאמית העליונה, 14.1.1924.
30	להרחבה בנוגע לווקף של אלג'זאר ראו מחקר מקיף בנושא: ע'סאן מחיבש, מג'מע אל-ג'זאר אל-חירי פי עבא (הקומפלקס הציבורי של ג'זאר בעכו), 1999, מוא'ססת אלסואאר, עכו (ערבית).	46	מוא'ססת אחיאא' אל-תראת', תיק מס' 3/40, 1/16/37, מאת ממלא מקום מנכ"ל ההקדשים אל מזכיר המועצה האיסלאמית העליונה, 18.11.1937.
31	סג'ל יפו, כרך 2, עמ' 68-69 (ללא תאריך). ראו גם עותמאן מצטפא אל-טבאע אל-ע'זי, אתחאף אל-אעוזה פי תאריח' ע'זה מנד' אלעצור אלקדימה חתא בדאית אלעהד אלממלוכי (תולדות עזה מימי קדם ועד תחילת העידן הממלוכי), 1999, 4 כרכים, ערך ובדק עבד-אללטיף זכי אבו-האשם, מכתבת אל-יאוג'י, עזה, כרך 1, עמ' 178, 183 (להלן: אל-טבאע, תאריח' ע'זה).	47	מוא'ססת אחיאא' אל-תראת', תיק מס' 5/40, 1/16/39, מאת מנכ"ל ההקדשים אל ממלא מקום מזכיר המועצה האיסלאמית העליונה, 4.6.1941; תיק מס' 1/40, 16/35/1, מאת יו"ר המועצה האיסלאמית העליונה אל מנכ"ל ההקדשים, 2.10.1935.
32	ארכיון עיריית תל-אביב, קובץ 4, תיק מס' 2241, דו"ח מהנדס עיריית תל-אביב, 9 בדצמבר 1962. שם.	48	ארכיון עיריית תל אביב, קובץ 4, תיק 9/ט, מספר 48/329, 5.7.1978.
33	שם.	49	לעיון במחקר ובניתוח מקיפים של חוק זה, ראו: Dumper, <i>Islam and Israel</i> , עמ' 44-62.
34	סג'ל יפו, כרך 5, 17 בשואל 1237 להג'רה/11 במרס 1824, עמ' 4.	50	ראו מדינת ישראל, "חוק נכסי נפקדים", סעיף 29.
35	סג'ל יפו, כרך 3, התעודה אינה שלמה וחסר בה התאריך, עמ' 567-570; כרך 8, ראש חודש ד'ו אלחג'ה 1211 להג'רה/28 במאי 1797, עמ' 26-24.		מוא'ססת אחיאא' אל-תראת', תיק מס' 18/10, 5/16/19, 27/10, 16/22/1. תיקים אלה מכילים מסמכים מן השנים 1922 ו-1939, שהם בגדר רשימות של מספר בתי המסחר, מקומותיהם וסוגיהם. ראו גם: Dumper, <i>Islam and Israel</i> , p. 54, and Barron, John Bernard (1992) <i>Mohammedan Wakfs in Palestine</i> . Jerusalem: Greek Convent Press, p. 63.
36	סג'ל יפו, כרך 5, 14 בד'ו אלקעדה 1239 להג'רה/11 במרס 1824, עמ' 105.		
37	סג'ל יפו, כרך 46, 27 בצפר 1298 להג'רה/29 בינואר 1881, עמ' 20; אלבואב, מוסועת יאפא אלג'מילה (האנציקלופדיה של יפו היפה), כרך 2, עמ' 440.		
38	ארכיון עיריית תל-אביב, קובץ 4, תיק מס' 2241, דו"ח מהנדס עיריית תל-אביב, 9 בדצמבר 1962.		
39	ארכיון עיריית תל-אביב, קובץ 4, תיק מס' 2241, דו"ח מהנדס עיריית תל-אביב, 9 בדצמבר 1962.		
40	סג'ל יפו, כרך 64, ראש חודש ד'ו אלקעדה 1313 להג'רה/14 באפריל 1896, עמ' 13; אלבואב, מוסועת יאפא אלג'מילה, כרך 2, עמ' 441.		
41	ארכיון עיריית תל-אביב, ארגז מס' 897, תיק מס' 11/8/י, מכתב מס' 17, מאת ראש העיר ישראל ווקח, אל ראש הממשלה, 21 במאי 1950.		

מקורות

- אל-בואב, עלי חסן, 2003. מוסועת יאפא אלג'מילה (האנציקלופדיה של יפו היפה). כרך 2, רבת עמון: אל-מואססה אלערבייה ללדראסאת ואל-נשר (ערבית).
- אל-ג'ברתי, עבד ארחמן, 1968. תאריח' אל-עג'אאב ואל-את'אר פי אל-תראג'ים ואל-אח'באר (תולדות פלאי הזמנים, ביוגרפיות והיסטוריה). כרך 2, ביירות: דאר אל-ג'ליל (ערבית).
- אל-דבאע', מצטפא מוראד, 1988. בלאדנא פלסטין (ארצנו פלסטין). כרך 4, פי אל-דיאר אליאפיה, ביירות: דאר אל-טליעה (ערבית).
- אל-עורה, אבראהים, 1936. תאריך ולאית סלימאן באשא אלעאדל (תולדות ימי שלטונו של סולימאן פאשא אל-עאדל). צידון (ערבית).
- בן חורין, יצחק, 3.4.1983. "הצריח בן 8 המטרים של מסגד חסן בק התמוטט", עיתון מעריב.
- היכל, יוסף, 1988. איאם אל-סיבא (ימי צעירותי). רבת עמון: דאר אלג'ליל (ערבית).
- יהב, דן, 2004. יפו, כלת הים: מעיר ראשה לשכונות עוני, דגם לאי-שוויון מרחבי. תל-אביב: תמוז.
- כסלו, רן, 13.1.1984. "ערביי יפו: פצצת הזמן בשולי הכרך: לאן נעלמו אוצרות הווקף?", עיתון הארץ.
- מאיר, ליא, ויעקב פינקרפלד, 1950. בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל. ירושלים: המדפיס הממשלתי.
- סוריאן, יצחק, 3.4.1983. "המסגד ששימש מגדל לצלפים", עיתון מעריב.
- רפפורט, מירון, 16.10.2005. "פעם היה כאן מסגד", עיתון הארץ.
- שחורי, אילן, 28.5.1981. "הערבים ביפו: התארגנות לאומית", עיתון הארץ.
- Barron, John (1922) *Mohammedan Wakfs in Palestine*. Jerusalem: Greek Convent Press.
- Browne, William George (1806) *Travels in Africa, Egypt and Syria from the Year 1792 to 1798*. London: Catdell.
- Cohen, Amnon (1973) *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*. Jerusalem: The Magnes Press.
- Dumper, Michael (1997) *Islam and Israel, Muslim Religious Endowments and the Jewish State*. Washington, DC: Institute for Palestine Studies.
- Eissenman, Robert (1978) *Islamic Law in Palestine and Israel: A History of the Survival of the Tanzimat and the Shari'a in the British Mandate and the Jewish State*. Leiden: E.J. Brill.
- Goldberg, Andy (1987), "Plan to Sell Cemetery in Yaffa Foiled", *Jerusalem Post* (newspaper), 27 November.
- The Jerusalem Post (1987) "Double Probe Set into Cemetery Sale," 24 April.
- Jiryis, Sabri (1970) *The Arabs in Israel*. London: Oxford University Press.
- Levin, Mark (2005) *Overthrowing Geography, Yaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine 1880-1948*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Lustick, Ian (1980) *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority*. London: University of Texas Press.
- Peretz, Don (1958) *Israel and the Palestine Arabs*. Washington DC: Middle East Institute.
- Reudy, John (1971) The Dynamics of Land Alienation, in Abu Lughod, I. (ed) *The Transformation of Palestine*. Evanston: Northwestern University Press, pp. 124-142.
- Rotem, Michael and Andy Goldberg (1988) Yaffa Murder Linked to Huge Land Sale Scandal, *The Jerusalem Post*, 17 November.
- Volney, Constantine Francois (1788) *Travels through Syria and Egypt in the Years 1783, 1784 and 1785, Vol. 2*. London: Westmead.
- Yudelman, Michal and Asher Wallfish (1981) Surprise Twist in Mosque Controversy: State got Hassan Bek in 1980 expropriation, *The Jerusalem Post*, 11 November.

"תוכנית מדרון יפו" ניתוח נרטיבים יפואיים בשנות ה-2000

רוית גולדהבר

המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בן-גוריון

הקדמה

תוכנית מדרון יפו היא תוכנית פיתוח, שתוכננה ליפו בשנות ה-60. בתחומי התוכנית נכללות השכונות הערביות עג'מי וג'באליה ורצועת החוף המקבילה להן – רצועת המדרון. תכליתה ליצור קרקע חדשה על ידי ייבוש הים, כדי להוסיף שטחים פתוחים לציבור וקרקע לבינוי דירות ברמה גבוהה יחסית, המנצלות את חוף הים (תוכנית מתאר מקומית – מדרון יפו מס' 2236). התוכנית משמשת "תוכנית צל", באופן שכל פרויקט שיבוצע בתחומה אמור להשתלב במסגרת הנחיותיה. כמה שלבים של התוכנית בוצעו בארבעים השנה האחרונות, אבל רק ב-1995 היא קיבלה אישור סופי. יישום תוכנית המדרון התנהל על פי המדיניות הקרקעית שנקטו המתכננים בעירייה בתקופות שונות, אולם עקרונותיה נותרו דומים מאז החל ביצועה: שינוי המרקם הפיסי-החברתי של השכונות.

השיח הציבורי המלווה את התוכנית ואת יישומה מתפקד כשדה שבו מתעמתים השחקנים השונים הפעילים ביפו (הממסד היהודי והאוכלוסייה הערבית) על עיצוב מחדש של המרחב. העירייה מציגה את התוכנית כחלק ממדיניות של שיקום ופיתוח עירוני-חברתי כולל לאזור, שתכליתה שיפור

חיי התושבים והעלאת הדימוי והסטטוס של השכונות הערביות. השיח המקומי הערבי חושף תחושות של איום קיומי על הווייתה של הקהילה.

במאמר זה אטען כי ביישום תוכנית מדרון יפו מצטלבים אינטרסים לאומיים, כלכליים ועירוניים-חברתיים, המעוררים מאבק על זהות המרחב. את התחרות על המרחב היפואי והשימוש בו אפשר להבין על ידי תפיסתה של ישראל כחברה המבוססת על אידיאולוגיה מרחבית מייחדת (Yiftachel, 1999; 2006), בעלת מבנה כלכלי ליברלי (שלו, 2006). מעבר לכך אבדוק מהן ההשלכות של פיתוח מסוג זה על האוכלוסייה הילידה ומהי השפעתו על היחסים בין יהודים לערבים.

את טענותי אציג באמצעות ניתוח השיח הממסדי, שיחשוף את המדיניות המרחבית במקום, לצד ניתוח השיח הערבי המקומי, המשקף את המאבק של הערבים על היאחזות בטריטוריה והבלטת אופיה הערבי.

במאמר חמישה פרקים. הרישא מציע את ההיגיון האתני כמסגרת תיאורטית ל"כיבוש" ערים "ילידיות" על ידי חברות מתיישבים ומהגרים. לאחר מכן יוצגו עקרונות תוכנית מדרון יפו ומדיניות התכנון לאורך השנים. בהמשך יתוארו האינטרסים הלאומיים, הכלכליים והעירוניים-החברתיים המיושמים

באמצעות תוכנית מדרון יפו. הפרק הרביעי מתמקד בשיח הממסדי ובשיח המקומי הערבי המלווה את התוכנית ויישומה. הסיפא של המאמר בוחן את השלכות הפיתוח על האוכלוסייה הילידית-הערבית, על היחסים בין יהודים לערבים ועל עתידה של הקהילה הילידית-הערבית ביפו.

היגיון אתני ו"כיבוש" ערים "ילידיות"

המרחב העירוני מציע לכל שוכניו, כפי שמציין לפבר (Lefebvre, 1996), את "הזכות לעיר": פתיחות, גמישות, הכרה בשונות, הזכות להיכלל, הזכות לפיתוח זהות אישית או קיבוצית, קבלת החלטות עצמאית לצד חלוקה שוויונית של משאבים והון. אולם תיאור זה של המרחב העירוני נשאר בגדר אידיליה, מכיוון שהוא נתון תמידית להשפעת יחסי הכוחות בין קבוצות חברתיות ולמאבקי שליטה ביניהן על עיצוב המרחב. כך נפגעת ומופחתת הזכות לעיר של חלק מהקבוצות. כאשר הקבוצות החברתיות אינן נמנות על אתנוס אחד, למאבק על עיצוב המרחב העירוני ועל השליטה בו מתווסף היגיון אתני, הכולל דחיקה והדרה של קבוצות אתניות חלשות לשוליים כלכליים, פוליטיים, חברתיים ומרחביים בעיר (Sibley, 1995; Yiftachel, 1999). היגיון אתני מגויס, על פי יפתחאל (Yiftachel, 2006), כאשר יש ניסיון לגבש עצמאות לאומה, להתוות גבולות של מדינות חדשות וליישב את הסֶפֶר החיצוני (התיישבות במדינה או ביבשת אחרת) או הפנימי (התיישבות בערים מעורבות), באמצעותה של "חברת מתיישבים" ומהגרים (יעקובי וצפדיה, 2004; רווד, 2006). הספר החיצוני מיושב על ידי חברת המתיישבים בעקבות פלישתם למקום

או הגירתם אליו. דוגמה לכך ניתן לראות בהגירה האירופית לאוסטרליה ולקנדה במאה ה-18. הספר הפנימי מיושב על ידי חברת המתיישבים, בעקבות פיזורם ויישובם באותם מקומות שבהם המדינה מעוניינת לחזק את שליטתה של קבוצת הרוב בקבוצת המיעוט. דוגמאות לכך אפשר לראות בסרי-לנקה, אסטוניה, יוון ומלזיה (יפתחאל וקדר, 2003). חברת המתיישבים מטפחת את המבנה התרבותי-האתני במרחבה של המדינה ומכוננת הייררכיה של מעמדות אתניים. במסגרת זו מנסה חברת המתיישבים לעצב את המרחב התרבותי-הלאומי מחדש, כך שתיווצר לגיטימציה לניכוס המרחב הלאומי ולכיבושו. ניכוס המרחב נועד למנוע עירוב עם האוכלוסייה המקומית ולעתים אף לאפשר חתירה לטיהורו האתני (Sibley, 1995). בו בזמן מתחזק המעמד הדומיננטי אל מול המעמדות הבינוניים והנמוכים. כך נוצרת חברה המושתתת על ריבוד אתנו-מעמדי. יפתחאל וקדר (2003) מציינים כי תהליך זה מביא ליצירת שלושה מעמדות אתניים עיקריים: קבוצת המייסדים, הזוכה במעמד דומיננטי; קבוצת המהגרים, העוברת תהליך היטמעות כלפי מעלה, אל תוך קבוצת המייסדים; קבוצת הילידים (הנחשבים "מקומיים" או "זרים"), המודרת לשוליים הכלכליים, התרבותיים והמרחביים של החברה החדשה.

הדרה זו מתבצעת באמצעים של שליטה טריטוריאלית, היגיון אתני של זרימת ההון, מערכות המשפט, משטר תכנון מרחבי-קרקעי, השלטת התרבות הדומיננטית ומיסודה וגימוד של תרבות הילידים המקומית ואף מחיקתה (בנבנשתי, 1997; בן-שמש, 2003; בר-גל, 2002; רווד, 2006; Yiftachel, 2006).

יפתחאל (Yiftachel, 2006) ורודד (2006) מביאים כדוגמה לכך את תהליך ההתיישבות של חברות מתיישבים בספר הפנימי וכיבושו בסרי-לנקה ובאסטוניה ומראים כיצד מהווה התכנון המרחבי-הקרקעי כלי מרכזי בהרחבת שליטתן של קבוצות דומיננטיות. בסרי-לנקה ניטש מאבק על חלוקת המרחב והכוח בין הרוב הסינהלזי לבין המיעוט הטאמילי. באסטוניה כלל התהליך מדיניות אנטי סובייטית, אשר הדירה את האזרחים הרוסים, המהווים שליט מאוכלוסיית המדינה, ואף שללה את אזרחותם. מנגד אומצה מדיניות של ”אסטוניזציה”, שהוחלה על המערכת הפוליטית, התרבותית והמרחבית ושמה לה למטרה להחיות את הלאום האסטוני ואת תרבותו.

לעיר המעורבת יש תפקיד משמעותי בעיצוב היחסים המרחביים-הפוליטיים בין קבוצות אתניות ובשעתוקם באמצעות תכנון וייצור המרחב, שליטה של הקבוצה הדומיננטית בנגישות למשאבים ולהון ובחלוקתם, ויציקת תכנים סימבוליים למרחב ויניקה ממקורות תרבותיים מועדפים (Yiftachel and Yacobi, 2003). בערים מעורבות נחשף ההיגיון האתני באמצעות המדיניות העירונית. לפעמים הוא גלוי ולפעמים הוא מובלע באינטרסים שונים. המושג ”עיר מעורבת” מתאר דפוס מגורים מעורב של כמה קבוצות אתניות במרחב משותף. בישראל מתאר המושג (הדס וגונן, 1994; מונטרסקו ופביאן, 2003; חמדאן, 2006; יעקובי, 2006; Yiftachel and Yacobi, 2003; Falah, 1996) דפוס מגורים של יהודים וערבים, שאיננו נפוץ: רק כ-8% מהערבים מתגוררים בערים מעורבות, שבכולן רוב יהודי מובהק (הדס וגונן, 1994). רוב הערים

המעורבות בישראל הן תוצאה של נסיבות גיאוגרפיות, היסטוריות ופוליטיות ששורשיהן נעוצים בתהליך הקמתה של המדינה (גונן וחמאיסי, 1992) ואינן תוצאה של יצירה או הכוונה ממסדית. בדרך כלל נוטה האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות להתגורר בריכוזים מופרדים מהאוכלוסייה היהודית (דפוס שכיח בקרב קבוצות אתניות בערים רבות בעולם (בן ארצי ושושני, 1986; Boal, 1976)), אולם קיימות גם שכונות מעורבות של יהודים וערבים. לרוב הערבים הם מיעוט בשכונות אלה. ביפו, עג'מי וג'באליה הן שכונות ערביות מתבדלות, בעלות רוב ערבי מכריע. השכונות הנושקות להן, שממזרח לרחוב יפת, הן שכונות מעורבות. עקב היותן של הערים המעורבות תופעה שולית במרחב העירוני בישראל, שאינה עולה בקנה אחד עם האידיאולוגיה המרחבית המיידת והמבדלת, מתעורר צורך לבחון את מכלול האינטרסים העומדים מאחורי המדיניות הציבורית-התכנונית. במאמר זה אראה כיצד חילחל ההיגיון האתני למדיניות הציבורית-התכנונית ביפו (בדמותם של האינטרס הלאומי והאינטרס הכלכלי), תרם לכיבושה ולהפיכתה לעיר יהודית מחד גיסא ופגע באוכלוסייה הילידית-הערבית שלה מאידך גיסא, באמצעות תוכניות שונות לעיצוב המרחב ותהליך ההתברגנות (שעליו ארחיב בהמשך) המתרחש ביפו החל בסוף שנות ה-80.

עקרונות תוכנית מדרון יפו ומדיניות התכנון ביפו

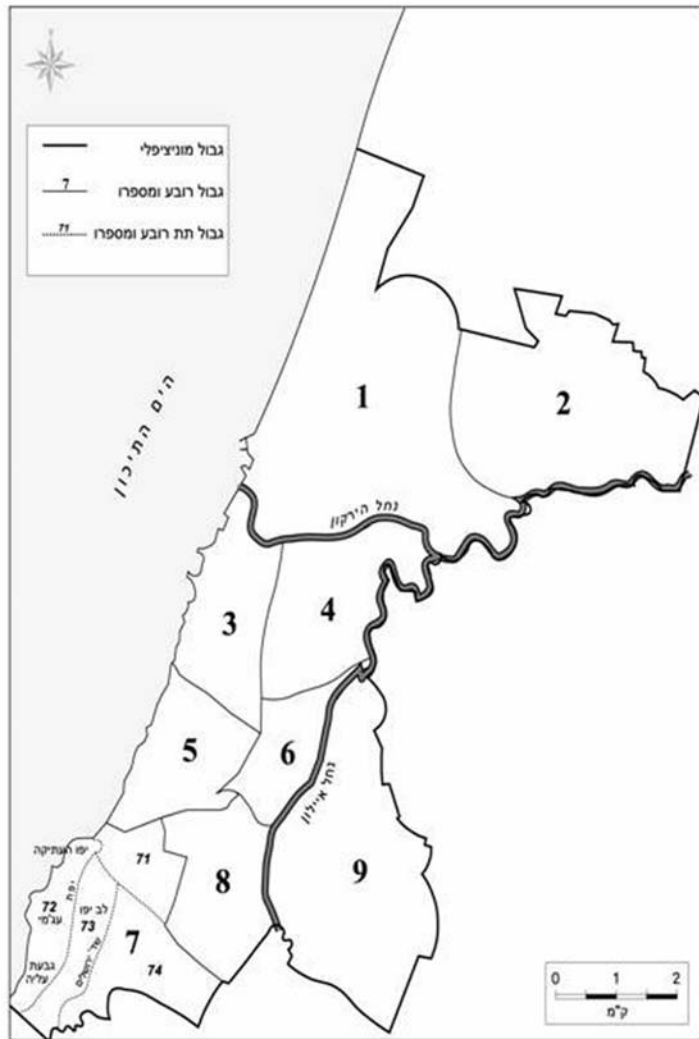
תוכנית מתאר מקומית – מדרון יפו מס' 2236, הכוללת את המדרון (שממערב לרחוב קדם) ואת השכונות הערביות עג'מי וג'באלייה

(שממזרח לרחוב קדם) תוכנית מתאר מקומית (מס' 2660), נועדה על פי העירייה לתת פתרון לבעיית הידרדרותן וקמילתן הפיסית והחברתית של שתי השכונות (ראו מפה מס' 1).¹ במדרון, ממערב לרחוב קדם עד הים, הוקפאו תוכניות הבנייה ומטופל רק האזור שיושב.² התוכנית הוגשה לאישור כבר ב-1965 ויישומה החל בתקופה ההיא, אולם רק באמצע העשור הקודם (ינואר 1995) היא אושרה. בשנים שחלפו מאז הוגשה התוכנית לראשונה השתנתה המדיניות הציבורית-התכנונית של העירייה ביחס לשכונות אלה. כדי לאפשר הערכה רצינית של עומק ההשלכות של מדיניות התכנון ביפו על אוכלוסייתה הערבית, ראוי להזכיר את מעמדה וחשיבותה של יפו בחברה הפלסטינית ערב כיבושה ב-1948. במאה השנים שקדמו לכיבושה, בימי השלטון העותמאני והבריטי, יפו התפתחה לעיר נמל גדולה והיתה מרכז פוליטי, כלכלי, חברתי ומסחרי חשוב. היא קשרה קשרי מסחר בתוך הארץ ומחוצה לה ופרסומה בא לה בין היתר בשל ענף ההדרים הפורה שלה, עד שכונתה עיר הנמל שמול ירושלים (קרק, 2003). מלחמת העצמאות על פי הנרטיב היהודי, או הנכבה, תבוסת 1948 בנרטיב הערבי, פגעה בהתפתחות האורבנית של יפו וסביבתה כמו גם בהתפתחותן של ערים ערביות אחרות. מכ-70,000 הערבים שאיכלסו את יפו בשיאה, ב-1947, נותרו בה קומץ ערבים שלא ברחו מבתיהם ולא גורשו. אלה, כ-3,800 במספר, רוכזו בשכונות עג'מי וג'באליה שהיו תחת ממשל צבאי ישראלי עד שנת 1950 (Portugali, 1991). עג'מי וג'באליה כוננו כשכונות של שארית הפליטה הערבית, בעוד ששכונת מנשייה נהרסה ושכונת יפו העתיקה

נותרה ריקה (מזאווי וחזרי-מחול, 1991). ב-1950 חוברה יפו לתל אביב ונהפכה לאחד מרובעי העיר (רובע 7). שמה הרשמי של תל אביב שונה והיא נקראת מאז תל אביב-יפו. המסגרות התרבותיות, החברתיות והכלכליות שהיו קיימות בעבר ביפו התמוטטו כליל, וכך גם מוסדות הקהילה הערבית שחדלו לתפקד. מנהיגי הקהילה והאוכלוסייה מהמעמד החברתי-הכלכלי הבינוני-הגבוה עזבו את יפו והותירו מאחוריהם קהילה מרוסקת, ללא מנהיגים מקומיים, שהתבססה בעיקר על אוכלוסייה ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. יפו, שמעמדה בארץ הקנה לה את הכינויים כלת הים וכלת פלסטין, הפכה כדברי שקר (1996) לפרבר עוני של תל אביב. המדיניות הציבורית-התכנונית שהנחתה את העירייה לאורך השנים, שאותה אסקור להלן, היא אחת הסיבות המרכזיות למצבה העגום של יפו כיום.

בשנות ה-60 הופעלה מדיניות של חידוש עירוני (Urban Renewal), באמצעות תוכנית פינוי-בינוי ו"שיקום ברוטלי", שרווחה בעולם המערבי (Kipnis and Schnell, 1978). יישום מדיניות זו כלל פינוי שכונות עוני והריסתן ושיכון האוכלוסייה הענייה בדיור ציבורי חלופי באזורים אחרים של העיר. באזורים המפונים תוכננה בניית שכונות חדשות, שמרביתן היו מיועדות לאוכלוסייה ממעמד בינוני עד גבוה (Hall, 1988). באופן כזה הניחו שיהיה אפשר למגר את העוני ולהמריץ השקעות פרטיות (כרמון, 1993; ארז וכרמון, 1996; כרמון, 1997). תפיסה זו לא התייחסה לפן של שימור מבנים עתיקים ובתים בעלי ייחוד ארכיטקטוני או היסטורי, ולא התחשבה בבעיות חברתיות שעלולות להיווצר בעקבות פינוי של שכונות שלמות. כך תוכנן לשכונות

מפה 1: תל-אביב-יפו: חלוקה לרבעים ולתתי רובע

עג'מי וג'באליה פרויקט פינני-בינוי, שהיה חלק מפרויקט "מדרון יפו". בפרויקט זה תוכנן לפנות את השטח ותושביו (ערבים ויהודים), כדי להקים עליו בתי מגורים יוקרתיים לאוכלוסייה ממעמד חברתי-כלכלי גבוה. התוכנית כללה גם הגדלה של שטחי הבנייה, באמצעות ייבוש רצועה מהים (המקום הוכרז אתר אזורי לסילוק פסולת בנייה). האתר המיושב נהפך למפגע סביבתי, תברואתי ואסתטי מסוכן לאנשים שעל החוף ולדגה שבים (אור-סבוראי, 1998). מדיניות ההריסה היתה לא רשמית (Portugali, 1991), אך אפקטיבית. במסגרת התוכנית הרסו מינהל מקרקעי ישראל וחברת עמידר, בתמיכת הרשויות, 1,347 מבני מגורים, מאמצע שנות ה-70 עד אמצע שנות ה-80 (שקר, 1996). אלה היו כ-41.4% מסך כל יחידות הדיור בעג'מי ובג'באליה (עיריית תל אביב-יפו, 1993). המדיניות לפינוי השכונות הערביות ובינוין מחדש, שהיתה מוסכמת על עיריית תל אביב-יפו ומינהל מקרקעי ישראל, יושמה במשך כעשרים שנים על ידי קבלני משנה – החברות עמידר וחלמיש – באמצעים כמו הקפאת הבנייה, איסור שיפוצים, הריסת מבנים או אטימתם ותת פיתוח של האזור (מזאווי ומח'ול, 1991). קיומם של מגרשים פנויים לא מטופלים ובניינים נטושים והרוסים בחלקם, לצד ירידה באיכות השירותים, יצרו לשתי השכונות דימוי של אזור לא מתפקד. למרות הידרדרות האזור והריסת רוב התשתיות והמבנים שבו, נותרו לגור בו תושבים רבים. מרביתם היו ערבים (המרכז למחקר כלכלי חברתי, עיריית תל אביב-יפו, 2003). רוב היהודים הצליחו לעזוב את השכונות, מכיוון שיכלו לבחור בין פיצוי כספי לשיכון ציבורי בשכונות אחרות

(לדוגמה, יפו ד') או בערים אחרות (בת ים, חולון או רמת גן, לדוגמה). לתושבים הערבים, לעומת זאת, נבנה פרויקט שיכון חלופי אחד³ וגם הוא כשל. נותרה להם ברירה אחת בלבד – קבלת פיצוי כספי – אך הפיצוי שהוצע לא הספיק לרובם כדי לעבור לשכונות אחרות. באמצע שנות ה-80 שונתה המדיניות הציבורית-התכנונית ביפו. במקום פינני-בינוי נקטו הרשויות מדיניות של חידוש, שיקום ופיתוח בשיתוף התושבים (Rehabilitation). הדגש הושם על טיפול משולב בבעיות תכנוניות פיסיות ובבעיות חברתיות. המפנה במדיניות השיקום נבע מהביקורת החריפה שהועלתה נגד מדיניות החידוש העירוני באמצעות שיקום ברוטלי. המבצעים הואשמו בהתעלמות מהמפונים, בהדרתם מקביעת התוכניות ובקוצר ראות בכל הנוגע למחיר הנפשי הכבד של פינני כפוי ולמחיר החברתי של הרס קהילות בריאות (כרמון, 1993). ברוח התפיסה התכנונית החדשה יזמה העירייה את הצטרפותה של עג'מי לפרויקט הארצי של שיקום שכונות, שיצא לדרך בסוף שנות ה-70. העירייה נקטה יוזמה זו, משנוכחה לדעת כי הניוון העירוני שפשה ביפו אינו מאפשר יצירת תשתית לשכונה מודרנית חדשה. כן בשלה בעירייה ההכרה כי לא יהיה אפשר לפתור את בעיותיה של האוכלוסייה הערבית אלא באמצעות שיקומה במקום מגוריה (מנחם ושפירו, 1992). פרויקט שיקום השכונות הסתיים ב-1994, בלי שהיעדים הפיסיים והחברתיים שלשמן הוקם הושגו במלואם (מנחם ושפירו, 1992).

מראשית שנות ה-90 ועד היום השתנה הדגש של מדיניות השיקום והפיתוח, המתמקדת בעיקר בפן העסקי-הכלכלי (כרמון, 1993). בעקבות השינוי גוברת היזמות

לכך ראינו זה מקרוב בתהלוכת ההפגנה שהתקיימה ביפו ב־20 באפריל 2007, במחאה על המחסור בדיוור לזוגות צעירים ועל חוסר הטיפול בבעיה אקוטית זו.

אינטרסים לאומיים, כלכליים ועירוניים חברתיים ביישום תוכנית מדרון יפו

באתר האינטרנט של עיריית תל אביב אפשר למצוא עותק של תב”ע 2236 – הלוא היא תוכנית מדרון יפו. בחדרים שבהם שוכנים משרדיו של צוות תכנון יפו ובמשלמה ליפו מספקים מידע תכנוני עשיר על שדרוגה של יפו בנוף העירוני של תל אביב־יפו. במינהל מקרקעי ישראל מספרים על תהליכי הפרטת קרקעות, שיווקן לציבור היפואי בתנאים מועדפים והשקעות חוזרות ביפו כחלק משיקום המרחב. כל אלה יוצרים את התחושה כי השיח על יישום תוכנית מדרון יפו מתרכז בספירות מקצועיות של מתכננים ואדריכלים, הפועלים לשקם את המרקם האורבני לרווחת האוכלוסייה הקיימת והעתידית. השיח מעוגן בשפה אוניברסלית תכנונית אדריכלית, הוא עֶקֶר מכל ביטוי פוליטי־לאומי ומוצג כמכוון להשגת יעדים פונקציונליים ואסתטיים במרחב היפואי, במידה שווה לכל האזרחים. הוא אינו כורך בתוכו התייחסות להיסטוריה, לתרבות או לפוליטיקה של המקום. אבל האופי הרציונלי־הטכנוקרטי של השיח מטשטש ומסווה את ההשפעות של תוכנית מדרון יפו על האוכלוסייה המקומית הערבית ומצניע את העיסוק באינטרס הלאומי של פרקטיקת ההשתלטות היהודית על הקרקע ובאינטרס הכלכלי של פרקטיקת הפרטת הקרקעות. באמצע שנות ה־80 הכריזה עיריית תל אביב־יפו ש”פניה לדרום”, בשאיפה להביא

הפרטית ועולה המעורבות הציבורית. היזמות הפרטית והציבורית באה לביטוי בעיקר בתהליך ההתברגנות⁴ (Short, 1989; Ley, 1992; גונן וכהן, 1989; מזאווי ומחול, 1991; גינזברג, 1993; מונטרסקו ופביאן, 2003), שבמסגרתו החלו בבניית פרויקטים של דוור לאוכלוסייה אמידה. תהליך ההתברגנות משליך על המרחב העירוני והחברתי בכך שהוא מסייע להתחדשות העירונית, למיגור העוני ולשינוי הדימוי של השכונה והסטטוס שלה על ידי כניסת אוכלוסיות חזקות לאזור ודחיקת התושבים המקוריים העניים אל מחוץ לשכונות, תוך פגיעה במרקם החברתי שלהן (שנל וגרייצר, 1994). תהליך ההתברגנות ביפו נראה לכאורה כתהליך עירוני טבעי, אולם רובו ככולו נתמך על ידי רשויות העירייה בהשקעת תקציבים, במתן אישורי בנייה ליזמי נדל”ן ולאנשים פרטיים, בזירוז אישורי תב”ע (תוכנית בניין עיר) ושינוי ייעוד הקרקע בעג’מי (מונטרסקו ופביאן, 2003). זוהי תגובה של מרחב מתגונן: הקבוצה הדומיננטית היהודית, באמצעות תהליכי ההתברגנות המושכים אוכלוסייה יהודית חדשה אל השכונות הערביות, מתגוננת מפני הקבוצה האתנית בניסיון לשנות את המאזן הדמוגרפי באזור. לכן תהליך זה נתפס כחלק מדרכי ”הכיבוש” של העיר הילידית, המתרחש בשלב מתקדם של תהליך ההתיישבות. עובדה זו גורמת לכך שהקבוצה האתנית הילידית־הערבית רואה בתהליך ההתברגנות פלישה אלימה למרחב שלה וניסיון להעמיק את התחרות על הזהות האתנית הלאומית של הטריטוריה, כדי לשנותה. תחושה זו מתחדדת לנוכח המשך בעיית המחסור בדיוור בשכונות המסורתיות של האוכלוסייה הערבית והחרפתה. עדות

לשיקום המרקם הפיסי והחברתי של יפו לאחר הזנחה רבת שנים. לשם כך הוקם צוות תכנון יפו, שהגיע להכרה כי מדיניות השיקום בשיטת פינוי-בינוי נכשלה ויש ליישם את תוכנית המדרון בדרך אחרת, שתשמר את המאפיינים האורבניים והנופיים המיוחדים של האזור; תטפח את המרכיבים הייחודיים של יפו לשם משיכת אוכלוסייה חדשה שתחזק את זו הקיימת; ותפעל לשיקומה של האוכלוסייה המקומית בתוך שכונותיה המסורתיות (עיריית תל אביב-יפו, 1997). לשיקומה של יפו נדרשה הפניה מסיבית של משאבים. לשם כך פעלה העירייה בכמה מישורים. היא קידמה הכנת תוכניות בניין עיר (תב"ע) ליפו, כדי שתתאפשר בנייה עתידית באזור. היא יזמה את צירופה של יפו לפרויקט שיקום השכונות שבמסגרתו איתרה, באמצעות הסוכנות היהודית, קהילה תורמת (קהילה היהודית בלוס אנג'לס) לפרויקט השיקום בעג'מי. העירייה חתמה על הסכם כלכלי עם הבעלים של הקרקע והמבנים, מינהל מקרקעי ישראל, שבו נקבע כי המינהל יפריש חלק מהרווחים שיתקבלו ממכירת נכסים ביפו לטובת פיתוח תשתיות בה. פעולות אלה איפשרו את יישומה של תוכנית מדרון יפו. מעבר לכך, באמצע שנות ה-90 יזם משרד השיכון שני פרויקטים של דיור ציבורי לערבים ביפו. הראשון יועד לזכאי הדיור בקהילה הערבית ביפו. מתוך 400 יחידות דיור שהובטחו סופקו רק כ-50 ברחבי יפו. הפרויקט השני, בשיטת "בנה ביתך", יועד לזוגות צעירים זכאים מקרב האוכלוסייה הערבית. הפרויקט נכשל, מכיוון שהתושבים לא יכלו לשאת בעלויות הפיתוח הגבוהות, וכן עקב מיקומו מחוץ לשכונות הערביות המסורתיות. בקיץ 2001

נעשה ניסיון שני לשווק את פרויקט "בנה ביתך". גם ניסיון זה הסתיים בכישלון, מסיבות דומות. בעירייה סברו כי הפרויקט כשל עקב בעיית דיור, שאותה יש לפתור במסגרת ממשלתית של משרד השיכון. בשנת 1999 הוקמה המשלמה ליפו, גוף המהווה את זרועה הארוכה של העירייה ביפו, הפועל לקידום פרויקטים חברתיים ופיסיים ביפו תוך התאמתם לצרכיה המיוחדים (עיריית תל אביב-יפו, 2003). המשלמה היתה דרך נוספת שבה ניסתה העירייה להפגין את נכונותה לטפל באופן ממשי בבעיותיהם של יפו ותושביה הערבים ולהביא לפיתוחה ולשיקומה הפיסי והחברתי.

תיאור פעולותיה של העירייה משקף, לכאורה, ניסיון אמיתי לשיקום עירוני-חברתי של השכונות הערביות המסורתיות. לכן, ובמבט ראשון, מתמיה להיווכח בתרעומת שפעולות אלה עוררו בקרב הקהילה הערבית. תרעומת⁵ זו מבטאת את החשש מההשלכות שיהיו ליישום התוכנית על עתידם במקום כיחידים וכקהילה – ולא התנגדות של הקהילה לשיקום ופיתוח. תוכנית הפיתוח משכה ליפו משקיעים, שרכשו קרקעות ונכסים בשיטת "כל המרבה במחיר". מחירי הנכסים ביפו נסקו לרמות שאינן מאפשרות לאוכלוסייה הערבית להיות שותפה לתחרות. בנייה מודרנית, יוקרתית ומסיבית תגרום לשינוי הנוף האדריכלי במקום ולמחיקת עברו התרבותי. יתרה מזו, השכונות הערביות הן מוקדים של תחושת שייכות וביתיות מגוננת במובן של ביטחון אישי ותרבותי. לכן המאבק נגד תוכנית מדרון יפו נתפס כמאבק קיומי מפני הריסת המרקם החברתי הקיים. פרויקט "בנה ביתך", כאמור, אינו נותן מענה לבעיית הדיור, מה גם שהוא ממוקם מחוץ לשכונות

הערביות המסורתיות. נתונים אלה מפרנסים חששות כבדים מפני הדרת הערבים מהשכונות המסורתיות, נישולם מהאזור והתפוררות הקהילה הערבית ביפו.

כאמור, לצד האינטרס בשיקום עירוני-חברתי קיימים מניעים מוטוים, לאומיים וכלכליים, המקדמים את יישום תוכנית מדרון יפו במתכונתה הנוכחית.

התנועה הלאומית הציונית, אשר שמה לה למטרה לגאול את הקרקע ולכבוש את השממה, גיבשה אידיאולוגיה מרחבית מייהדת (Yiftachel, 2006) עוד בטרם קמה המדינה. בדרך זו, האמינו תומכי הציונות, אפשר ליישב טריטוריה יהודית ולסמן את גבולותיה. במרכזה של הלאומיות הציונית הופעל פרויקט של דה-ערביזציה, באמצעות הומוגניזציה דמוגרפית, פוליטית ותרבותית של המרחב הטריטוריאלי ודה-אתניפיקציה של הערבים (שנהב, 2006). המדיניות המיישמת את האידיאולוגיה האתנו-לאומית היהודית פעלה ופועלת בעיקר בתחום הקרקעות. היא משתמשת במוסדות המדינה ובארגונים חוץ מדינתיים, כמו מוסדות העם היהודי: קק”ל והסוכנות היהודית (יפתחאל וקדר, 2003), למימוש מטרתה (למשל, פיזור האוכלוסין, המצפים בגליל, יישובי הכוכבים, חוות בודדים בנגב ועוד). יישום תוכנית מדרון יפו מסמל את הזיקה של יוזמיה לייחוד המרחב, גם אם באופן רשמי אין כל הצהרה פומבית על כך. התוכנית מטשטשת את הקשר הערכי והחומרי של הקהילה הערבית לשכונות המסורתיות שלה בדרכים אחדות, שכולן מתנקזות למדיניות מרחבית מדירה. ראשית, כפי שהוזכר, במשך כעשרים שנה פעלה העירייה להרס שיטתי של יחידות דיור בשכונות המסורתיות ולתת פיתוח של האזור.

מגמות אלה תרמו ליציאת הקהילה הערבית משכונותיה ולמחיקת הרקע ההיסטורי, הארכיטקטוני והתרבותי של מאפייני האוכלוסייה המקומית. שנית, פרויקט שיקום השכונות בשנות ה-80 טיפל, בדיעבד, במיעוט שולי של תושבי יפו הערבים ולא הצליח לכסות על הזנחה פיסית וחברתית רבת שנים (מזאווי ומח’ול, 1991). שלישיית, עידוד תהליכי ההתברגנות על ידי העירייה הביא לעליית ערך הרנטה של הנכסים וההוצאות הנלוות אליהם. כתוצאה מכך, התושבים המקומיים, שרובם עניים, אינם יכולים לעמוד בנטל המסים או לקנות את הנכסים והם עוזבים את האזור. מלבד אלה, תוכנית המדרון נצמדת לחלוקת הקרקעות הקיימת, שלפיה אפשר לבנות על שטחים קטנים. זכויות הבנייה בשטחים אלה נמוכות (שטחה הממוצע של יחידת דיור הוא כ-100 מ”ר), צפיפות הבניינים נמוכה (כ-70% תכסית) וגובה הבניינים אינו עולה על שלוש קומות. מכאן, שהבתים שנבנים ושייבנו באזור שאליו מתייחסת התוכנית יהיו מיועדים לאוכלוסייה שתרותה מעודדת משפחות קטנות, בניגוד למקובל בתרבות הערבית המעודדת משפחות מרובות ילדים. יחידות דיור קטנות גם לא יאפשרו לאוכלוסייה המקומית של השכונות לשמור על אופי המגורים הנוכחי שלה – הורים מבוגרים המתגוררים עם ילדיהם הנשואים ועם משפחותיהם. קרוב לוודאי שהצפיפות תכריע את התושבים והם יעזבו את האזור. בנוסף לכך, במסגרת התוכנית פונה שוק עג’מי (הידוע גם כשוק האתרוג או גן תמר) ממסחר לא מוסדר סטטוטורית וממפעיליו הלא חוקיים (לדברי העירייה – סוחרים עזתיים). במקומו מתוכנן מבנה גדול, שבקומת

הקרקע שלו חנויות למסחר מקומי, בקומותיו העליונות בתי מגורים ובמרכז "פיאצה אירופית" שתתאים לאוכלוסייה העתידית (ראיון עם אדריכלית צוות תכנון יפו בעירייה, המתכננים צופים שמבנה מגורים זה ימשוך אליו אוכלוסייה ממעמד חברתי-כלכלי בינוני שאינה מקומית, הן מכיוון שמעמד זה אינו מגובש ביפו והן בשל סגנון הבנייה, שיהיה בהשראה אירופית. פינזי השוק פגע בעיקר באוכלוסייה הענייה, המהווה את רוב הקהילה המקומית הערבית, שנאלצת להרחיק עד לחנויות המסחר בשדרות ירושלים ולשלם יותר בעד מצרכים. מלבד זאת, התוכנית כוללת כמה "פרויקטי דגל" בחטיבות קרקע גדולות וזמינות, דוגמת גבעת אנדרומדה ויפו וילג'. אלה מציעים מתחמי מגורים סגורים, המנותקים מסביבתם הפיסית והחברתית והמיועדים לאוכלוסייה ממעמד חברתי-כלכלי גבוה. באופן כזה מובטח כי אפשרות המגורים במקום תהיה חסומה לפני האוכלוסייה המקומית הענייה והיא תודר מהמרחב. המתכננים צופים כי חדירה של אוכלוסייה יהודית ממעמד חברתי-כלכלי בינוני וגבוה תביא ליציאתה של מרבית האוכלוסייה המקומית הערבית מהשכונות המסורתיות. בשכונות תיוותר האליטה הכלכלית הערבית. שכבה מצומצמת זו, שתשאף ליהנות ממנעמי הסביבה היוקרתית, תתערבב עם האוכלוסייה החדשה ותתאים את עצמה לתרבות הרוב. באופן כזה תקטן הנוכחות הפיסית והסימבולית של האוכלוסייה הערבית בעג'מי ובג'באליה והמקום יקבל זהות יהודית.

יישום תוכנית מדרון יפו נצבע, אם כן, בגוון לאומי-אתני מייחד, אך משנות ה-90 מתווסף אליו גם גוון כלכלי. האחרון הוא

ביטוי לתמורה המבנית שחלה בכלכלה-המדינית בישראל בשני העשורים האחרונים, שעיקרה הוא תהליך ליברליזציה שבו קטנה המעורבות הישירה הממשלתית-הציבורית וגדלה המעורבות העסקית-הפרטית (Aharoni, 1998). המבנה הכלכלי מתאפיין בצמצום תפקיד המדינה בהתחלקות בהכנסות ובהון, בפתוחות למשק העולמי ובתהליכי הפרטה. תהליכים אלה חדרו בין היתר אל המדיניות התכנונית בישראל (גם אם אין לרשויות התכנון מדיניות מכוונת של הפרטת המרחב הציבורי). ביפו הם באים לידי ביטוי בעידוד תהליכים של התברגנות פרטית וציבורית, השקעות של הון זר (כמו בגבעת אנדרומדה) והאצת התהליך של הפרטת הקרקעות על ידי המינהל. בנייה יוקרתית והשקעות ציבוריות ופרטיות בתשתיות ימשכו לאזור אוכלוסייה עשירה, שבעקבותיה יגיעו גם שירותים איכותיים וחנויות יוקרה. לתהליך זה תתלווה העלאת ערך הרנטה של הקרקע וכפועל יוצא יעלו גם המסים המוניציפליים באזור, לטובת הקופה הציבורית. מלבד זאת, בפרויקטי דגל כמו גבעת אנדרומדה ויפו וילג', העירייה מעבירה לידי הדיירים את עלויות הפיתוח והאחזקה של השטחים הציבוריים וכך היא מקטינה את הוצאותיה. מן העבר השני, יתרחב מעגל נותני השירותים ועובדי הצווארון הכחול. על פניו נראית מדיניות זו כתהליך שיביא להגדלת "הטוב הכללי" ולשיפור במצבם הכלכלי של התושבים המקומיים, בשל העלאת ערך נכסיהם ושיפור איכות חייהם. למעשה, היא גורמת לכך שהתושבים המקומיים, שרובם עניים, לא יוכלו לעמוד בתחרות הכלכלית ובעלויות של החזקת נכסים באזורים יקרים ויעזבו את האזור

של דבר את הדימוי של השכונות האלה ממשכנות עוני לפנינה של יפו” (ראיון עם אדריכלית מצוות תכנון יפו, 2.2.2004).

”חשוב לומר כי חלק גדול מהרווחים מופנה בחזרה ליפו. יש לנו הסכם על כך עם העירייה. מצדנו נמכור גם לתושבים וגם לשוק החופשי, כדי שיהיה פה פיתוח ושינוי לטובה של פני השכונה. המכירה בשוק החופשי חשובה כדי להזרים דם חדש, אמיד וחזק ליפו ולשנות את הדימוי הרע שלה” (ראיון עם ראש מינהל מקרקעי ישראל, מחוז תל אביב, 26.1.2003).

”כל התוכניות כוללות הנחיות שימור המרקם הקיים, הנחיות עיצוביות שיתאימו לסגנון הקיים, יש מינימום הפקעות ויש רגישות לקיים... המבנים החדשים יכללו גם סגנונות אחרים, כמו פיאצה אירופית וחלונות מאורכים במקום עגולים. הם (המקומיים) יצטרכו להתרגל לכך או לעזוב. אבל ממילא הרוב יעזבו כיוון שלא יוכלו לעמוד בנטל הכלכלי של תחזוקת הבתים ומגורים בסביבה יוקרתית” (ראיון עם אדריכלית מצוות תכנון יפו, 8.1.2007).

השיח המקומי הערבי: מדיניות העירייה כאיום קיומי על הוויית הקהילה

ניתוח השיח המקומי הערבי ביחס לתוכנית מדרון יפו חושף נרטיב בסיסי הסובב סביב מאבק של שליטה על הטריטוריה וזהותה הערבית. הדוגמאות המובאות בהמשך נבחרו מבין כמאה ראיונות שנערכו בשנים 2003-

לטובת שכונות עוני אחרות. בפועל, הקיטוב המעמדי ביפו גדל והאוכלוסייה המקומית הערבית נאלצת לספק עבודות ושירותים לאוכלוסייה החדשה, העשירה, היהודית.

השיח הממסדי: מדיניות של שיקום עירוני חברתי

ניתוח השיח הממסדי ביחס לתוכנית מדרון יפו חושף נרטיב בסיסי הסובב סביב שיקום עירוני-חברתי. הדוגמאות המובאות בהמשך נבחרו מבין כשלושים ראיונות שנערכו עם נציגי הממסד היהודי (צוות תכנון יפו בעיריית תל אביב, דובר המשלמה ליפו, מינהל מקרקעי ישראל, מחוז תל אביב) בשנים 2003-2004 ו-2007. השיח הממסדי מתמקד בשינוי פניהן של השכונות הערביות מבחינה פיסית, חברתית ומעמדית, ובהטבה באיכות החיים של התושבים המקומיים. ההתמקדות בפנים אלה של התהליך נובעת מהמתח הקיים בין הממסד לתושבים, בשל ההזנחה רבת השנים והאכזבה מההבטחות לשיקום, שלא קוימו. הממסד מנותק מההבנה ומההכרה כי כל תהליך של שיקום ושימור צריך לכלול את התושבים בשכונותיהם המסורתיות, על מורשתם הלאומית, וכי עליו להתאים ליכולתם הכלכלית. כל צורת בנייה אחרת לא תוכל להבטיח פיתוח בר קיימא, למען יפו ותושביה המקוריים.

”התוכנית במתכונתה החדשה הפכה לתוכנית פרו-תושבים. היא תאפשר לתושבים לבנות, לשפץ וגם לקנות את דירתם מהמינהל. למעשה, היא תאפשר להם להמשיך לחיות בעג'מי בתנאים סביבתיים הרבה יותר טובים. ...תוכנית המדרון תמשוך לכאן אנשים אמידים מרמה כלכלית גבוהה יותר, שתשנה בסופו

2004 ו-2007 בקרב הקהילה הערבית ביפו. ניתוח השיח המקומי משקף חשש מפני כוונה הממסד לרוקן את יפו מתושביה הערבים ולייחד אותה. הערבים מודעים לכך שכמיעוט אתני שכוחו בעיר חלש ממילא ואשר עלול להיעלם במרחב שבשליטת הרוב, פיזור פירושו ניתוק ממוסדות הדת וממוסדות הציבור הערביים, ניתוק מסביבה חברתית ורוחנית תומכת והרס המרקם החברתי. לכן המאבק נתפס כקיומי להוויית הקהילה. כמיעוט אשר הרצף ההיסטורי שלו במקום נקטע ושצביונו התרבותי והפיסי נהרס, הלאומיות אינה מצליחה לספק לו זהות. לפיכך, לטריטוריה הלוקלית שמור מקום מרכזי במאמצים לספק זהות תרבותית-לאומית ביפו (Schnell, 1994). תחושת הטריטוריאליזם בשכונות הערביות המסורתיות ביפו משתקפת במושג תחושה של מקום, "Sense of Place", שטבע רלף (Relph, 1976) שהדגיש את גילויין של תחושות של זהות עם מקום כפונקציה של חוויות וניסיונות שמייחסים למקום ושבעזרתם מזהים אותו. שינוי הסביבה מבחינה פיסית ושינוי הרכב האוכלוסייה של הקהילה הערבית ביפו משאירים את חוויית המקום כזיכרון רחוק ואבוד, שאי אפשר לשחזרו.

"מאז 1948 יפו הערבית נמחקת. העירייה במדיניות ובתוכניות שלה מנהלת מאבק על אופי המרחב, להפוך אותו מערבי ליהודי"
(ראיון עם אשה תושבת יפו בת 28).

"תוכנית מדרון יפו וייבוש הים נועדו לפתח את עג'מי לא בשביל התושבים הערבים שגרים כאן, כי אם על חשבונם. התוכניות

האלה שוללות מערבים ביפו, שמרביתם עניים, כל סיכוי להמשיך להתגורר ביפו. התוכניות מנשלות את הערבים מבתיהם ומעירם... בניית שכונות יוקרה תגרום לכך שרק אנשים ממעמד חברתי-כלכלי גבוה יוכלו לרכוש כאן בתים, ואלה הם היהודים. לכן התוכניות לא נועדו לשקם את עג'מי, אלא לייחד אותה. זאת דרך אלגנטית להעיף מפה את הערבים ולשכן כאן יהודים. אם רוצים לשקם בשביל האוכלוסייה המקומית, למה לא מרשים לשפץ? למה לא בונים בעבור הקהילה הערבית? למה אין בנייה לזוגות צעירים? בנייה חדשה ויקרה היא מעבר לכוחם הכלכלי של רוב התושבים ומי שיגורו כאן יהיו רק יהודים עשירים"

(ראיון עם אשה בת 49 תושבת יפו).

תהליך ההתברגנות הוא בחלקו ספונטני ובחלקו פרי יוזמות תכנוניות של העירייה, שבמסגרתן הגיעו ליפו יזמים פרטיים, יזמי נדל"ן ובעלי הון כלכלי שחיפשו השקעות לצד רווחים גבוהים. בראשית שנות ה-90 התחילו מחירי הנכסים בעג'מי לעלות ובשיאם, באמצע שנות ה-90, הגיעו לרמה של 300,000 דולר לבית קטן בשטח של 60 מ"ר (שפר, 2003).⁶ דבר אשר גרם להדרת התושבים המקומיים מהמרחב שבו הם חיים ולהוצאתם אל מחוץ למעגל הרווחים הנובעים מהנכסים שבאותו מרחב.⁷ גם עצם מעורבותה של העירייה בייזום ובהשקעה בפרויקטים אלו ומנגד חוסר התקצוב של משאבים לשיפוץ דירות ולבניית מבני מגורים לאוכלוסייה המקומית בתוך השכונות המסורתיות, מעצימים את תחושת ההדרה של התושבים הערבים.

"מדיניות העירייה ברורה: יפו למכירה! יפו

אומרים תיקח פיצוי כספי ולך – זה הכי טוב בשבילך. תעבור בזול ללוד, לרמלה, אולי לכפר במשולש... בסוף אתה יוצא עם כסף קטן, תקוע בשיכון שהדירה בו לא שלך, רחוק מכל מה שהכרת”
(ראיון עם תושב המקום בן 38).

השלכות תוכנית מדרון יפו על האוכלוסייה הילידית ועל היחסים בין יהודים לערבים בעיר

עתידה של הקהילה הילידית-הערבית בשכונות הערביות המסורתיות אינו מובטח, מכיוון שאין היא מוגדרת מיעוט לאומי-אתני ייחודי במרחב היהודי. הגדרה כזו היתה מאפשרת את שימור התרבות הערבית והזהות הערבית בשכונות המסורתיות ומצמצמת את הסיכון להיעלמותן בנבכי ההיסטוריה התכנונית. המדיניות התכנונית ביפו לכל אורך השנים רוויה היגיון אתני, המביא להפניית עורף לרקע ההיסטורי או למאפיינים התרבותיים המקומיים. רחובות שלמים, על ייחודם הארכיטקטוני והתרבותי, על שמותיהם המקוריים, נעלמו לבלי שוב. אולם גם בימים אלה, שבהם מנוסחות הגדרות לשימור, ניתנות הנחיות עיצוביות ונמסרת התחייבות לכך שהתוכנית מתבססת על ”טוב כללי” המשותף במידה שווה לכל האזרחים, נראה כי נשכח הדבר העיקרי: הקהילה הילידית-הערבית עצמה. מוסדות התכנון על אדריכליהם ומתכנניהם שוגים בייצור יפואיות מקומית מדומיינת, שתמשוך אנשים אמידים שימלאו את הקופה הציבורית ותיצור תפאורה יקרה בסגנון יפואי,⁸ אך מהותו המקורית של המרחב היפואי וזהותו ייפגעו ויעלמו. כך נקבל עג'מי ללא עג'מאים, מדרון יפו ללא דייגים

בשוק החופשי לכל המרבה במחיר. העירייה קוראת לכסף לבוא ליפו, ולא חשוב אם זה מקבלן יהודי, מתווך ערבי או משקיע זר... תראי אותי, הבית של אמא שלי נאטם לפני עשרים שנה והוכרז על ידי העירייה בלתי ראוי למגורים. עכשיו, מהדירה שאני שוכר כאן מעמידר אני רואה איך הקבלן היהודי הזה מרוויח בדולרים על הבית המשופץ של אמא שלי... מלחמה נגד העירייה. מלחמה נגד היזמים הפרטיים והשמאים. זו האווירה שאנו רוצים שתהיה ביפו, כדי שכל יזם עשיר יחשוב טוב טוב לפני שהוא בוחר לבוא לקנות נכסים ביפו”
(ראיון עם תושב המקום בן 45).

תוכנית מדרון יפו מפרנסת חשש כבד מפני חידוש הפינויים המסיביים מהאזור, בדומה לאלה שהיו בשנות ה-70 וה-80. הפינויים נעשים באופן חוקי, אם על ידי הכרזה על מבנה כמיועד להריסה, אם באמצעות הפקעת חצרות וחלקי בתים לצורכי ציבור ואם על ידי פיתוי כספי גדול. הפיצוי הכספי שניתן בתמורה לבתים המטים לנפול (מכיוון שחל איסור על שיפוץ) אינו מספיק כדי לקנות בית חדש בעג'מי, אלא רק דירה קטנה בשיכון ביפו או בעיר אחרת. בכל המקרים, התוצאה היא יציאה מהשכונות הערביות המסורתיות וניתוק ממוסדות הדת והתרבות.

”...הם [העירייה] מוציאים את האנשים במרמה מהבית, אבל עושים זאת בדרך החוק. הם לא נותנים לשפץ ומייאשים את הבן אדם עד שהגג נופל לו על הראש, ואם זה לא עוזר הם מפתים אותו לצאת בכסף, שלא מספיק לקנות ביפו. אם זה לא עוזר, הם מעבירים לו כביש באמצע הסלון. איך? מפקיעים – עכשיו זה ציבורי. הכי טוב הם

ובתים פסאודו־יפואיים עם משתכנים מערביים. מזאווי ומח'ול (1991) היטיבו לתאר את שכחת המהות האנושית המעניקה למקום את משמעותו, שמאפיינת לטעמי מבנים מוסדיים ונציגיהם עלי אדמות, אדריכלים ומתכננים שמעצבים את המרחב שלנו:

"...יפו עיר 'עתיקה' המנוכרת לעברה, המושתלת כאיבר זר על כנפי ההיסטוריה; עיר המציגה את הגרסה הרשמית והממוסחרת של זמן שלא היה, של תושבים שלא היו קיימים. הייחודיות ההיסטורית והאותנטיות המרחבית-התרבותית נדחקות לקרן זוית ומועלות קורבן על מזבח מלחמת התרבויות. דבר אינו מזכיר יותר את יפו הערבית, אף לא תמונה מרופטת בחדר צדדי של המוזיאון המקומי, אף לא שם של רחוב או שם של סימטה. הזמן נעלם כלא היה והווה מסולף מדבר בעדו בלשון חדשה. ...פרויקט יפו העתיקה שואב את השראתו מתפיסה פוליטית-מדינית-כלכלית אשר במסגרתה 'לא יהודים' כמוהם כ'לא לאום', כ'לא תרבות', כדרי מערות אשר לא הותירו ולו רישום ראוי לשמו להיכלל בדברי הימים של המקום...".

כתוצאה ממדיניות התכנון של העירייה תצא את יפו רוב האוכלוסייה הילידית-הערבית הנמנית על המעמד החברתי-הכלכלי הנמוך, מכיוון שלא תוכל להתחרות בשוק החופשי בקניית דירות בשכונות הערביות המסורתיות ובתשלומי ארנונה גבוהים. בסופו של התהליך תישאר בשכונות אלה שכבה מצומצמת של אוכלוסייה ילידית-ערבית ממעמד חברתי-כלכלי בינוני וגבוה, שתוכל לעמוד בנטל ההוצאות. כבר כעת אפשר

לראות את בתי המידות שצצו בשנתיים-שלוש האחרונות כפטריות אחר הגשם, השייכים למשפחות ערביות מבוססות ביפו. תבנית מרחבית זו, ההולכת ונוצרת לנגד עינינו, היא הרע במיעוטו מבחינת המדיניות הציבורית-התכנונית של העירייה. התושבים הערבים הבודדים אשר יישארו ביפו כמיעוט מבוטל בסביבה היהודית החדשה, יקשטו בטיפות צבע אותנטיות את הסביבה היפואית המדומיינת מחדש ולא יכתומו אותה בגושי צבע נרחבים.

מדיניות הפיתוח הנוכחית יוצרת סביבה שאינה מעודדת פתיחות כלפי הסביבה הילידית, אלא מגבירה את התחרות על הזהות האתנית-הלאומית ובכך תורמת להחרפת ההתבדלות המרחבית ביפו. כמו גבעת אנדרומדה, גם פרויקטים נוספים דומים במהותם שמתוכננים בסביבה יגבירו את הניכור והזרות בין שתי קבוצות האוכלוסייה, אף שלא צפוי פער מעמדי מובהק בין הקבוצות, שכן האוכלוסייה הערבית שתישאר תהיה יחסית עשירה. אולם בחיי היומיום ההתבדלות המרחבית תימשך, הקבוצה הערבית תישאר מעבר לגדר של "הישראליות הטהורה" והערבים יחיו במרחב החדש כפרטים בודדים במרחב יהודי, שממנו יהיו מנותקים (גולדהבר, 2004).

לסיכום, מאחורי יישום תוכנית מדרון יפו עומדים אינטרס גלוי ומוצהר של העירייה לשיקום עירוני-חברתי וכן אינטרסים מוסווים שבבסיסם היגיון אתני של ייחוד המרחב והפרטתו. חשיפת האינטרסים האחרים והכרה בקיומם מצביעות על אלה הנפגעים מהם. יישום התוכנית מלווה בשיח ממסדי, המעלה על נס את השיקום העירוני-החברתי. השיח המקומי הערבי מצביע על האינטרסים

הערות	
<p>1 לשם הדיוק, כיום מיושמת בשכונות עג'מי וג'באליה תוכנית מתאר מקומית מס' 2660 של תוכנית המדרון 2236.</p> <p>2 לצורך הנוחות אשתמש בשם "תוכנית המדרון" גם בהתייחסויות לשכונות הערביות.</p> <p>3 במסגרת הניסיונות לפנות את התושבים מצפון עג'מי נבנו בשנות ה-70, בחלקה הדרומי של שכונת ג'באליה בגבול בת ים, כמה בתי שיכון. אולם היענות התושבים להצעות לרכוש דירות בבתיים אלה היתה דלה. הסיבות לכך היו צפיפות הבנייה, דירות קטנות למשפחות מרובות ילדים, מחירים גבוהים, העדר שירותים קהילתיים מתאימים ובעיקר ריחוק ממוסדות הציבור של הקהילה בעג'מי (מור, 1994).</p> <p>4 תהליך ההתברגנות (ג'נטריפיקציה), משמעו הפיכתן של שכונות מידרדרות, שבהן מתגוררת אוכלוסייה בעלת קריטריונים חברתיים-כלכליים ירודים, לשכונות בעלות סטטוס חברתי-כלכלי גבוה יותר כתוצאה מחדירתן של אוכלוסיות "יאפיים" ו"דינקיס" (גונן וכהן, 1989). אוכלוסיות אלה, שאליהן משתייכים בני המעמד הבינוני והבינוני-הגבוה, חודרות אל שכונותיהם של בני המעמד הנמוך, משפרות איכויות סביבתיות ויוצרות סגנון מגורים המשקף את הטעם והערכים של אותו מעמד. כתוצאה מכך השכונות המדרדרות פיסית "מסתננות כלפי מעלה" בשוק הדיור, כך שחלה עלייה בערך הרנטה שלהן. תהליך ההתברגנות הוא חלק מתהליך מקיף יותר, רב ממדים, של התרחבות תחום המגורים של המעמד הבינוני. תהליך זה מתרחש בערי העולם המערבי והוא מאפיין גם את ישראל. ההתרחבות חלה בעיקר בשל גידול המעמד הבינוני בעשורים האחרונים, כתוצאה מעלייה כללית ברמת החיים.</p> <p>5 את אחד הביטויים החריפים לתרעומת של הקהילה הערבית אפשר למצוא במאות ההתנגדויות שתושבי עג'מי הגישו באופן מאורגן נגד "תוכנית המדרון". ביטוי נוסף הוא פעילותה של האגודה למען ערביי יפו, "אל-ראביטה", המארגנת פעולות מחאה המערערות על המוסריות של התוכניות המרחביות ביפו ושמה דגש על העוול ההיסטורי שנגרם ליפו; פונה</p>	<p>המוסווים של ייהוד המרחב והפרטתו כמאיימים על המשך קיומה של הקהילה בשכונות המסורתיות. בניגוד למונטרסקו ופביאן (2003), המצביעים על היחלשות הלאומיות כסימן לכך שהפרויקט הלאומי הושלם ביפו ובמקומו עולים כוחות ניאו-ליברליים, לדעתי האינטרס המייהד ממשיך להתקיים וכוחה של הלאומיות אינו נחלש, אלא מנותב למעוזים טכנוקרטיים של ועדות ומכרזים המבליעים את נוכחותו.</p> <p>תחושת הסכנה הקיומית שחשה הקהילה הערבית ביפו אמיתית, בהתחשב בעובדה שיישום תוכנית מדרון יפו אינו כולל גם בנייה מתאימה לרוב האוכלוסייה הערבית ביפו. אוכלוסייה זו תיאלץ בסופו של דבר להעתיק את מקום מגוריה אל מחוץ לשכונות המסורתיות ולהתפזר ברחבי יפו או בערים ערביות אחרות. פיזור הקהילה הערבית במרחב כמוהו כגזר דין מוות לקהילה.</p>

רשימת מקורות

- לדעת קהל ולעיתונות; ועותרת לבג"ץ. היא מספקת לתושבים עזרה מקצועית, כלכלית וטכנית, כדי שלא ימכרו את בתיהם.
- 6 דירה הפונה לים, לפי ההערכה, נמכרה ברמת מחיר דומה לזו של דירה באותו גודל באזורים יוקרתיים של העיר. באזורים אחרים ביפו, המחירים נמוכים בכ-100,000 דולר מהמחיר בעג'מי (טבלת המחירים לדירות של לוי יצחק, 2000). חשוב לציין כי הטבלה פורסמה לפני אירוועי אוקטובר 2000, שאחריהם הביקושים של אנשים מחוץ ליפו לדירות בעג'מי פסקו במשך כשנה ומחירי הדירות צנחו לפחות מחצי (שפר, 2003).
- 7 בסולם חברתי-כלכלי של שכונות העיר, דורגו עג'מי וג'באליה במקום הרביעי מתוך 100 (חדר ופדידה, 1993).
- 8 צוות מינהל הנדסה פירסם חוברת הנחיות עיצוביות מפורטות לסגנון יפואי, המחייבות כל בנייה ביפו (עיריית תל אביב-יפו, 1995).
- אור-סבוראי, יונה, 1998. **היבטים סביבתיים בתכנון חופי ים, הדגמה על חלק מתוכנית "מדרון יפו", תב"ע/2236**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- ארז, תמר, וכרמון, נעמי, 1996. **התחדשות עירונית – סקירת ספרות ובחינת המקרה של שכונת פלורנטיין**. חיפה: סדרת מחקרי המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון.
- בנבנשתי, מירון, 1997. **"המפה העברית", תיאוריה וביקורת** 11 (חורף), עמ' 7-29.
- בן ארצי, יוסי, ושושני, מקסים, 1986. **"ערביי חיפה, 1972-1983 שינויים דמוגרפיים ומרחביים", בתוך דפוסים מגורים והגירה פנימית בקרב ערביי ישראל**, עורך סופר ארנון, חיפה: סדרת מונוגרפיות בחקר המזרח התיכון 4, המרכז היהודי ערבי, אוניברסיטת חיפה.
- בן-שמשי, יעקב, 2003. **"שפה מקומית, שפה לאומית: בג"ץ עדאלה על שילוט עירוני", תיאוריה וביקורת** 22 (אביב), עמ' 109-204.
- בר-גל, יורם, 2002. **"מפות ולאומיות: קריאה מחודשת ב'אטלס ישראל'", אופקים בגיאוגרפיה**, 55, עמ' 8-29.
- גולדהבר, רות, 2004. **דפוסים התבדלות בתנאי דחיקה לשוליים – המקרה של האוכלוסייה הערבית ביפו**. תל אביב: עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.
- גונן, עמירם, וכהן, גד, 1989. **"התברגנות רבת פנים של שכונות בירושלים", עיר ואזור** 19-20, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 9-27.
- גונן, עמירם, וחמאיסי, ראסם, 1992. **מגמות בתפרוסי האוכלוסייה הערבית בישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גינזברג, יונה, 1993. **"התחדשות שכונות עירוניות בתל אביב: נווה צדק ולב תל אביב", בתוך מחקרי תל אביב-יפו**, עורכים דוד נחמיאס וגילה מנחם, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, רמות, עמ' 147-166.
- הדס, אורלי, וגונן, עמירם, 1994. **יהודים וערבים בשכונה מעורבת ביפו**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חדר, מנשה, ופדידה, מיכאל, 1993. **"פערים כלכליים חברתיים בין אזורי תל אביב-יפו"**,

”תוכנית מדרון יפו”

- בתוך מחקרי תל אביב-יפו, עורכים דוד נחמיאס וגילה מנחם, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, רמות, עמ' 61-84.
- חמדאן, הנא, 2006. ”נצרת עילית כעיר מעורבת: הגירת הפלסטינים אליה וסוגיות של התנהגות מרחבית וחברתית”, בתוך עיר ישראלית או עיר בישראל? עורכים פנסטר טובי ויעקובי חיים, ירושלים: מכון ון ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 110-134.
- יעקובי, חיים, 2006. ”על הזכות לעיר: (אי)-תכנון ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד”, בתוך עיר ישראלית או עיר בישראל? עורכים טובי פנסטר וחיים יעקובי, ירושלים: מכון ון ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 78-109.
- יעקובי, חיים, וצפדיה, ארז, 2004. ”על גיבוש זהות טריטוריאלית: לאומיות ומרחב בקרב מהגרים בלוד”, תיאוריה וביקורת 24, עמ' 45-71.
- יפתחאל, אורן, וקדר, אלכסנדר, 2003. ”על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין בישראל”, בתוך מרחב, אדמה, בית, עורך יהודה שנהב, ירושלים: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 18-51.
- כרמון נעמי, 1993. ”שיקום עירוני: שלושה דורות של מדיניות והדגמתה בשכונות תל אביב-יפו”, בתוך מחקרי תל אביב-יפו, עורכים דוד נחמיאס וגילה מנחם, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, רמות, עמ' 105-138.
- כרמון, נעמי, 1997. מדיניות שיקום לאזורים עירוניים מדורדרים. המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון, חיפה.
- לוי, יצחק, 2000. טבלת המחירים של דירות ובתים.
- מונטרסקו, דניאל, ופביאן, רועי, 2003. ”כלוב הזהב: ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה ביפו”, תיאוריה וביקורת 23, עמ' 141-178.
- מור, י. 1994. ”אסטרטגיה לדו קיום באזורי מגורים מעורבים של יהודים וערבים: הדגמה על תוכנית להתחדשות ופיתוח עמ'מי ו'לב יפו' בתל אביב”, עיר ואזור 23, עמ' 29-54.
- מזאווי, אנדרה אליאס ומחיל ח'ורי מחרם, 1991. ”המדיניות המרחבית ביפו 1948-1990”, בתוך עיר ואוטופיה: אסופת חומרים – שמונים שנה לתל אביב-יפו, עורך חיים לוסקי, תל אביב: החברה הישראלית למו”ל, עמ' 62-74.
- מנחם גילה ושפירו שמעון, 1992. פוליטיקה, ביורוקרטיה ושיתוף התושבים בפרויקט שיקום השכונות: המקרה של שכונת עג'מי. תל אביב: המרכז לפיתוח ע”ש פנחס ספיר.
- עיריית תל אביב-יפו, 1993. שנתון סטטיסטי.
- עיריית תל אביב-יפו, 1995. מבט אל עג'מי: דיוקן אדריכלי. תל אביב: מינהל הנדסה.
- עיריית תל אביב-יפו, 1997. שיקום והתחדשות ביפו: גיבוש המדיניות והאמצעים לשימוש. תל אביב: מינהל הנדסה: צוות יפו דרום, סקירה פנימית.
- עיריית תל אביב-יפו, 2003. המרכז למחקר כלכלי חברתי.
- קרק, רות, 2003. יפו צמיחתה של עיר, 1799-1917. אריאל, ירושלים.
- רווד בתיה, 2006. ”ספר מתפשט”, מאמר שטרם פורסם, באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- שלו, מיכאל, 2006. ”כלכלה מדינית”, בתוך אי/שוויון, עורכים אורי רם וניצה ברקוביץ, באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון, עמ' 204-211.
- שנהב, יהודה, 2006. ”אתניות”, בתוך אי/שוויון, עורכים אורי רם וניצה ברקוביץ, באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון, עמ' 55-63.
- שנל, יצחק, וגרייצר, איריס, 1994. חוזרים לתל אביב. חיפה: הוצאת המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון.
- שפר, אריה, 2003. ”השתגעת לקנות ביפו?”, יפו שלי.
- שקר נסים, 1996. הקהילה הערבית ביפו על פרשת דרכים קיומית. אל-ראבטה, האגודה למען ערביי יפו (פרסום פנימי), יפו.
- Aharoni, Yair (1998) The Changing Political Economy of Israel, *Annals of the American Academy for Political and Social Sciences* 55: 127-146.
- Boal, Frederick Wilgar (1976) Ethnic Residential Segregation, in Herbert, D. T. and Johnston, R. J. (eds) *Social Areas in Cities* 1. London: John Wiley, pp. 41-79.
- Falah, Ghazi (1996) Living Together Apart: Residential Segregation in Mixed Arab Jewish Cities in Israel, *Urban Studies* 33: 823-857.

- Hall, Peter (1988) *Cities of Tomorrow*. U.K: Basil Blackwell.
- Kipnis, Baruch and Itzhak Schnell (1978) Changes in the Distribution of Arabs in Mixed Jewish-Arabs Cities in Israel, *Economic Geography* 54(2): 168-180.
- Lefebvre, Henri (1991) *The Production of Space*. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Lefebvre, Henri (1996) *Writing on Cities*. London: Blackwell.
- Ley, David (1992) Gentrification Recession: Social Change in Six Canadian Inner Cities, 1981-1986, *Urban Geography* 13: 230-256.
- Portugali, Juval (1991) An Arab Segregated Neighborhood in Tel-Aviv: The Case of Adjami, *Geography Research Forum* 11: 37-50.
- Relph, Edward (1976) *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Schnell, Izhak (1994) *Perceptions of Israeli Arabs: Territoriality and Identity*. Averbury: Aldershot.
- Short, John Rennie (1989) Yuppies, Yuffies and the New Urban Order, *Transactions of the Institute of British Geographers* 14: 173-188.
- Sibley, David (1995) *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. London: Routledge.
- Suttles, Gerald D. (1972) *The Social Order Construction of Communities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Yiftachel, Oren (1999) 'Ethnocracy': the politics of Judaizing Israel/Palestine, *Constellations* 6(3): 364-390.
- Yiftachel, Oren (2006) *Ethnocracy*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Yiftachel, Oren and Haim Yacobi (2003) Urban Technocracy: Ethnicization and the production of space in an Israeli 'mixed city,' *Environment and Behavior D: Society and Space* 21: 673-693.

”תכנות” מחדש באמצעות ”מודרניזציה”

העורכות

”הכפר ח’שם-זנה יושב על אדמותיו... יש לי קרוב משפחה בן 86. הוא גר באותו מקום מאז שנולד, עוד הרבה לפני שהמדינה קמה. הוא חורש, נוטע, מגדל חיטה וכבשים, והכל באותו מקום. זה המקום היחיד שהוא מכיר, זו אדמתו, אף אחד לא יכול לבוא ולקחת את המקום הזה, זה עוול... לבוא בוקר אחד ולקחת את כל זה ולמחוק את מה שקיים, זה בלתי אפשרי. לבוא למחוק היסטוריה ורקע של אדם ולהגיד שמתכנתים אותו מחדש להיות אחר, זה בלתי אפשרי. אני גדלתי על המסורת הזו ורוצה שילדי יגדלו עליה. אני רוצה שהכפר שלי יתנהל בצורה הזו. אני גם רוצה שהוא יהיה חקלאי מודרני, אבל זה הבסיס שעליו אני רוצה לשמור.” (מתוך דבריו של מר ריאד אל-עתאמין, תושב הכפר הבלתי מוכר ח’שם-זנה שבנגב בדיון בהתנגדויות לתוכנית מטרופולין באר שבע אשר נערך לפני חוקת אשר מונתה לשמיעת התנגדויות על ידי המועצה הארצית לתכנון ולבנייה, עמ’ 20-21 לפרוטוקול הדיון מיום 2.7.2008).

דבריו של מר אל-עתאמין מדגימים איך תושב הכפר הבלתי מוכר ח’שם-זנה רואה ומבין את המדיניות שנוקטת מדינת ישראל להעברת האוכלוסייה הברווית בנגב מאדמותיה ואת כוונתה לרכז אותה בעיירות ”מודרניות”. הנרטיב ששימש את אל-עתאמין נועד למחות על תוכנית מטרופולין באר שבע אשר, הלכה למעשה, חורצת את גורלם של עשרות אלפי תושבי הכפרים הברווים הבלתי מוכרים בנגב לאובדן בית, אדמה ומרקם חברתי. רבים מכפרים אלה שרדו את המלחמה בשנת 1948 והשבטים יושבים על אדמותיהם המסורתיות של אבותיהם מדורי דורות. חלקם האחר הם כפרים שהוקמו בעקבות צווים שהוצאו מטעם הממשל הצבאי באזור הנגב בשנות ה-50, אשר הלכה למעשה נישלו חלק מהשבטים מקרקעותיהם באזור הנגב המערבי והעבירו אותם למה שנקרא אזור הסייג, בסמוך לגבול עם ירדן באותה תקופה. הציטוטים המובאים בהמשך מדגימים את הפערים התהומיים בין הנרטיב של האוכלוסייה הערבית הברווית בנגב ובין זה של הממסד. האוכלוסייה הברווית רואה בעצמה אוכלוסייה ילידה בעלת מאפיינים ייחודיים, אשר רוצה ליטול חלק מרכזי בקביעת עתיד

התפתחותה, ואילו הנרטיב הממסדי רואה את תושבי הנגב הבדווים כאנשים מחוסרי כל ייחוד, מחוסרי כל היסטוריה ומחוסרי כל זיקה למקום. לפי התפיסה של המדינה, תהליכי "המודרניזציה" טובים לאותה אוכלוסייה. תפיסה זו נוגדת את רצון האוכלוסייה הבדווית ואת ההצהרה בדבר זכויותיהם של עמים ילידים' (United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples) (להלן: "ההצהרה").

אחרי שנים רבות של מאבק על זכותם להכרה בזכויותיהם ובצרכיהם כקבוצה וכפרטים, בתוך המדינות שבהן הם חיים, הצליחו המיעוטים הילידים להביא לגיבוש ההצהרה בדבר זכויותיהם ולאישורה. בישיבה שקיימה ב-7 בספטמבר 2007 הכריזה האסיפה הכללית על אימוץ הנוסח הסופי של ההצהרה, אשר קובעת בסעיף 1 את זכויותיהם של עמים ילידים, כקבוצה וכפרטים, ליהנות מכלל זכויות האדם והחירויות הבסיסיות, כפי שאלה הוכרו באמנת האו"ם, בהצהרה האוניברסלית בדבר זכויות האדם ובמשפט הבינלאומי בדבר זכויות האדם. הציטוטים המובאים בהמשך, מהישיבה שבה נשמעו ההתנגדויות לתוכנית מטרופולין באר שבע ב-2 ביולי 2008, מציגים את הפער העצום בין השיח של האוכלוסייה הערבית הבדווית לשיח של הממסד הישראלי. מר יונס אל-אטרש, תושב היישוב הלא מוכר סעווה, מדגיש בנרטיב שלו את חיי היומיום של בני היישוב ואת הקשר החברתי, התרבותי וההיסטורי שלהם למקום. לעומתו מר טל פודים, המייצג את ממסד התכנון בהקשר הזה, מתעלם לחלוטין משאיפותיהם של בני המקום, אינו מתייחס להקשר התרבותי וההיסטורי שלהם באדמתם ומתכנן להעביר אותם למקום אחר. ממסד התכנון מתייחס באופן דומה לבני שבט אבו אלקיעאן, שאותם הוא מציע להעביר ממקומם בפעם השנייה, למרות רצונם ושאיפותיהם להישאר במקום אשר בו נולדו ובו הם חיים. אלה הדברים:

"בני שבט אל-אטרש, המתגוררים היום בסעווה, מתוכננים להיות מועברים ליישוב מולדה שאמור לקום מדרום לדרך מס' 31".
(דברי טל פודים, הממונה על תכנון ופרוגרמות, לשכת התכנון המחוזית - מחוז דרום, פרוטוקול שמיעת ההתנגדויות מיום 2.7.2008, עמ' 5)

"היישוב (סעווה) קיים מעל 150 שנה, האדם הכי מבוגר ביישוב נולד כאן ב-1933... הקרקע משמשת למגורים, יש 155 יח"ד, שני מסגדים, ארבעה בורות מים עתיקים שקיימים מעל 100 שנה...".
(דברי יונס אל-אטרש, תושב הכפר הבלתי מוכר סעווה, בפרוטוקול שמיעת ההתנגדויות מיום 2.7.2008, עמ' 3)

"המענה של המדינה לשבט אבו אלקיעאן, שנמצא בשני המתחמים אום אלחיראן ועתיר, הוא ביישוב חורה,

"עם הקמת המדינה ב-1948 ישב שבט אבו אלקיעאן בשובלים, ליד רהט. הממשל הצבאי ערך ב-27.6.1956 הסכם

”תכנות” מחדש באמצעות ”מודרניזציה”

עם ראש השבט, שייח' פרהוד אבו אלקיעאן, שלפיו יוקם היישוב עתיר/אום אלחיראן... זה היה מדבר, ללא כבישים, מים, בתים, ללא שירותים. הקמנו את היישוב, השקענו בבתים, בכבישים ובקווי מים... אני יליד 1956, אני היום בן 49. נולדתי שם.”
(דברי שייח' חליל אבו אלקיעאן, תושב הכפר הבלתי מוכר עתיר/אום אלחיראן. פרוטוקול הדיון בהתנגדויות מיום 2.7.2008, עמ' 6)

בשכונה 9, ששם יש תוכנית מפורטת, ובשכונה 12, ששם טרם הוגשה תוכנית להפקדה.”
(דברי טל פודים, פרוטוקול שמיעת ההתנגדויות מיום 2.7.2008, עמ' 6)

נציין כאן, שסעיף 8(2)(א) להצהרה מחייב מדינות להגן על העמים הילידים השונים בגבולותיהן מכל מעשה המכוון למנוע מהם את ערכיהם התרבותיים ואת זהותם האתנית. לשם כך קובע סעיף 8(2)(ב) להצהרה איסור על המדינות לנשל עמים ילידים מאדמותיהם, מהטריטוריות שלהם או ממשאביהם. בנוסף, סעיפים 8 ו-10 של ההצהרה אוסרים על העברה בכפייה של עמים ילידים ממקום שבו הם חיים למקומות אחרים, באופן שיחתור תחת זכויותיהם. סעיף 10 קובע, כי: ”שום העברה לא תתרחש ללא הסכמה חופשית אשר נמסרה מראש של העמים הילידים בעלי העניין...” יתרה מכך, סעיפים אלה קובעים כי אם העברה כזאת מתרחשת, המדינות יהיו מחויבות להגיע להסכמות עם בני העמים הילידים, הכוללות פיצוי הולם וצודק השומר על זכותו של המיעוט לחזור לטריטוריה שלו ככל שניתן לעשות זאת.

בחלק זה של הגיליון מובאים קטעים נבחרים מההתנגדות שהגיש ארגון עדאלה לתוכנית מתאר מטרופולין באר שבע, בכל הקשור לכפרים הבלתי מוכרים בנגב ולזכויות תושביהם. כן כולל חלק זה קטעים רלוונטיים מתגובתה של הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה – מחוז דרום להתנגדות הנ”ל, אשר נמסרה בעל פה בעת שמיעת ההתנגדות לפני החוקרת שמונתה לצורך זה על ידי המועצה הארצית לתכנון ולבנייה. בתגובת הוועדה המחוזית להתנגדות לא היתה התייחסות כלשהי לזכויות האוכלוסייה הבדווית בנגב כאוכלוסייה ילידה, לייחודה של אוכלוסייה זו, למשמעות של התהליכים ההיסטוריים שהתרחשו לפני הקמתה של מדינת ישראל בשנת 1948 ואחריה (כולל הפיכת חלק מהאוכלוסייה לפליטים בתוך המדינה), לדרישות האוכלוסייה ולהשקפותיה על המצב הקיים ועל עתידה, בטווח הקצר ובטווח הארוך. תגובת הרשויות בעניין משקפת פעם נוספת נרטיב פטרוני, שלפיו המדינה יודעת טוב יותר מה עדיף לאוכלוסייה הבדווית ובכוונתה לממש את השקפתה

בדרכה שלה. הגברת אליסיה סיבר (מתכנתת המחוז, מחוז הדרום), לדוגמה, אומרת כך: "אני לא חושבת שנכון להחזיר את האוכלוסייה (הבדווית) לחקלאות ולשים דגש על שטחים חקלאיים... ברמה המחוזית עסקנו בזה די, ונעשתה עבודה לפני הגשת התוכנית, שבה הנושא נבדק. ולכן שילבנו את האוכלוסייה הבדווית באזורי התעסוקה המטרופוליניים..." (פרוטוקול הדיון מיום 2.7.2008, עמ' 35). האוכלוסייה הבדווית ונציגיה לא היו, כמובן, חלק מבדיקה זו ולא השתתפו בהליך קבלת החלטות מכריע זה, בניגוד לסעיף 18 להצהרה אשר קובע את זכותם של עמים ילידים להיות שותפים בקבלת ההחלטות המשפיעות על זכויותיהם, באמצעות נציגים אשר נבחרו על ידי העמים הילידים בעצמם. סעיף זה מייחד את זכותם של עמים ילידים "להחזיק ולפתח מנגנוני קבלת החלטות". בנוסף, סעיף 19 להצהרה מטיל חובה על מדינה לשתף עמים ילידים החיים בה, בטרם תעביר או תיישם כל חיקוק או החלטה מינהלית בעלי השפעה על המיעוט עצמו. חובות אלה לא קוימו במקרה זה.

1 United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf

מובאות מהתנגדות עדאלה לתוכנית מתאר מחוזית חלקית למטרופולין באר שבע, תמ"מ 4/14 שינוי מס' 23

ההתנגדות הוגשה על ידי עדאלה למועצה הארצית לתכנון ובנייה ביום 31.10.2007, והיא מתייחסת ליישובים הבלתי מוכרים בנגב ולזכויות של תושביהם.

מבוא

[...]

States should undertake, at the national level, all necessary measures for the realization of **the right to development and shall ensure**, inter alia, equality of opportunity in their access to basic resources, education, health services, food, **housing, employment and the fair distribution of income**. Effective measures should be undertaken to ensure that women have an active role in the development process. **Appropriate economic and social reforms should be carried out with a view to eradicating all social injustices.**

Article 8(1) of the UN Declaration on the Right to Development
(ההדגשה לא במקור)

1. דיני התכנון והבנייה במדינה מסדירים את ייעודי הקרקע ושימושיה בתחומים המרחביים, הכלכליים, החברתיים, התרבותיים והסביבתיים, וכמו כן ברמות השונות, הארצית, המחוזית והמקומית. בשנים האחרונות, דיני התכנון והבנייה הפכו להיות המנוע העיקרי לפיתוח כלכלי וחברתי במישורים השונים. [...]

[...]

3. מכאן, שלתכנון מחוזי קיימת חשיבות והשפעה מכרעת על עתידם ואיכות חייהם של אזרחי המחוז בתחומים השונים, על חלוקת המשאבים במחוז ועל פיתוחן של קבוצות האוכלוסייה השונות בו. התכנון אמור ליישם את עקרונות הצדק החברתי והמרחבי, להבטיח שוויון וצדק תכנוני בין קבוצות

האוכלוסייה השונות ולשמש מנוע לפיתוח חברתי, כלכלי ומרחבי. עקרונות אלה מופיעים כערך מרכזי במערכות תכנון נאורות בעולם [...]

4. תוכנית מתאר מחוזית חלקית לאזור באר שבע (מטרופולין באר שבע) תמ"מ 14/4 שינוי מס' 23 (להלן: "התוכנית" או "תוכנית המטרופולין") מתעלמת מקיומה של כמחצית מהאוכלוסייה הערבית הברדווית במחוז הדרום והלכה למעשה, איננה מסדירה את מעמדם התכנוני של היישובים הערביים הבלתי מוכרים בנגב, שחלקם קיימים עוד מלפני קיומה של מדינת ישראל וחלקם קיימים בעקבות צווים של המושל הצבאי באזור בתחילת שנות קיומה של המדינה, אשר ביקשו לפנות את הכפרים הקיימים של האוכלוסייה הערבית ולעבור למיקומים הנוכחיים שלהם. [ראו מפה מס' 1, עמ' 65]

5. התוכנית, אשר כביכול מציעה מנגנון להכרה ("הקמה") של יישובים ערביים חדשים, ממשיכה, הלכה למעשה, במדיניות ריכוז האוכלוסייה הערבית הברדווית ביישובים המוכרים הקיימים, תוך כדי התעלמות מאופי חייהם ומסגנון חייהם של התושבים הערבים, מזכותם לבחור את דפוס חייהם ומגוריהם ואיננה מספקת אופציות שונות ומגוונות של צורות התיישבות. התוכנית הנ"ל התעלמה כליל מזכותה ההיסטורית של האוכלוסייה הערבית במקום, מזכויותיהם של התושבים כילידי המקום ומזכותם לדיור הולם. התוכנית ממשיכה את הפגיעה הקשה בזכותם של התושבים הערבים בנגב, אזרחי המדינה, לשוויון, לדיור הולם ולכבוד, וכן בזכותם להתפתח.

[...]

רקע ומצב קיים בשטח

11. האוכלוסייה הערבית בנגב מונה 156.4 אלף נפשות, והיא מהווה 27.7 אחוז מאוכלוסיית הנגב (נפת באר שבע, נכון לשנת 2006).¹ כמחצית מאוכלוסייה זו מתגוררת בעשרות כפרים ומתחמים לא מוכרים, אשר סובלים מהעדר שירותים בסיסיים כגון מים וחשמל וכן מהעדר שירותי בריאות וחינוך. שטח המגורים של הכפרים והמתחמים הבלתי מוכרים באזור נפת באר שבע מוערך ב־306,000 דונם.² [ראו מפה מס' 2, עמ' 66]

12. יצוין, כי המטרה המוצהרת העומדת מאחורי הקמתם של היישובים המוכרים או ההכרה בהם, הינה לרכז ולצמצם עד למינימום האפשרי את שטח האכלוס והמחיה של האוכלוסייה הערבית בנגב, תוך כדי התעלמות

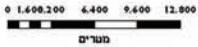
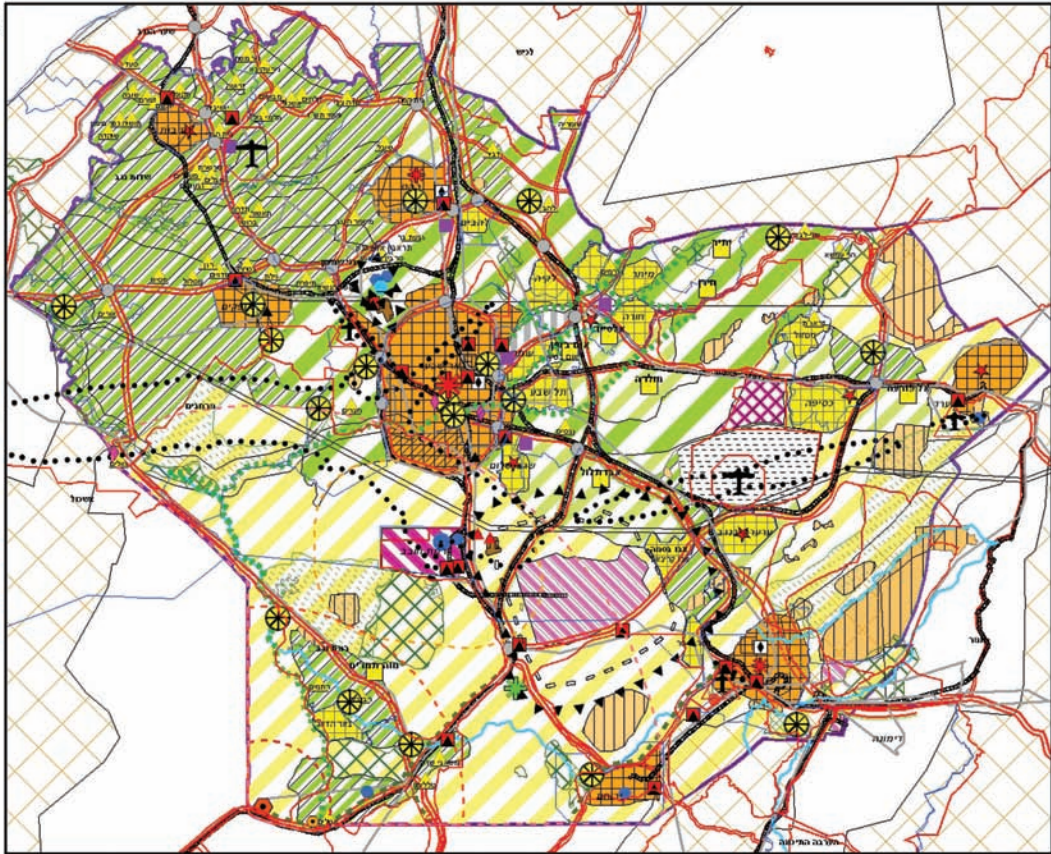

מפה מס' 1: תוכנית מתאר מחוזית 14/4 שינוי מס' 23

מקרא:

- גבול תוכנית
- אזור לפיתוח עירוני מותנה
- אזור בעל חשיבות לביטחון מלח
- אזור כרזה וחשיפה
- אזור לחיפוש וקביעת אתרים לכרזה וחשיפה
- אזור לפיתוח עירוני
- אזור לפיתוח פרברי
- אזור נוף כפרי חקלאי
- אזור נוף כפרי חקלאי מיוחד
- אזור נוף מדברי
- אזור נוף בטורפולוני
- אזור תעשייה ותעסוקה ארצי
- אזור תעשייה בעל פוטנציאל לענפים סביבתיים
- אזור תעשייה בריחוק
- מתקני דלק
- יישוב ייחודי תעסוקה
- דרך אזורית
- דרך בטנחרה
- דרך טהורה
- דרך ראשית
- מוביל מים
- כניסת כרז
- שיטח לעבר קווי חשמל

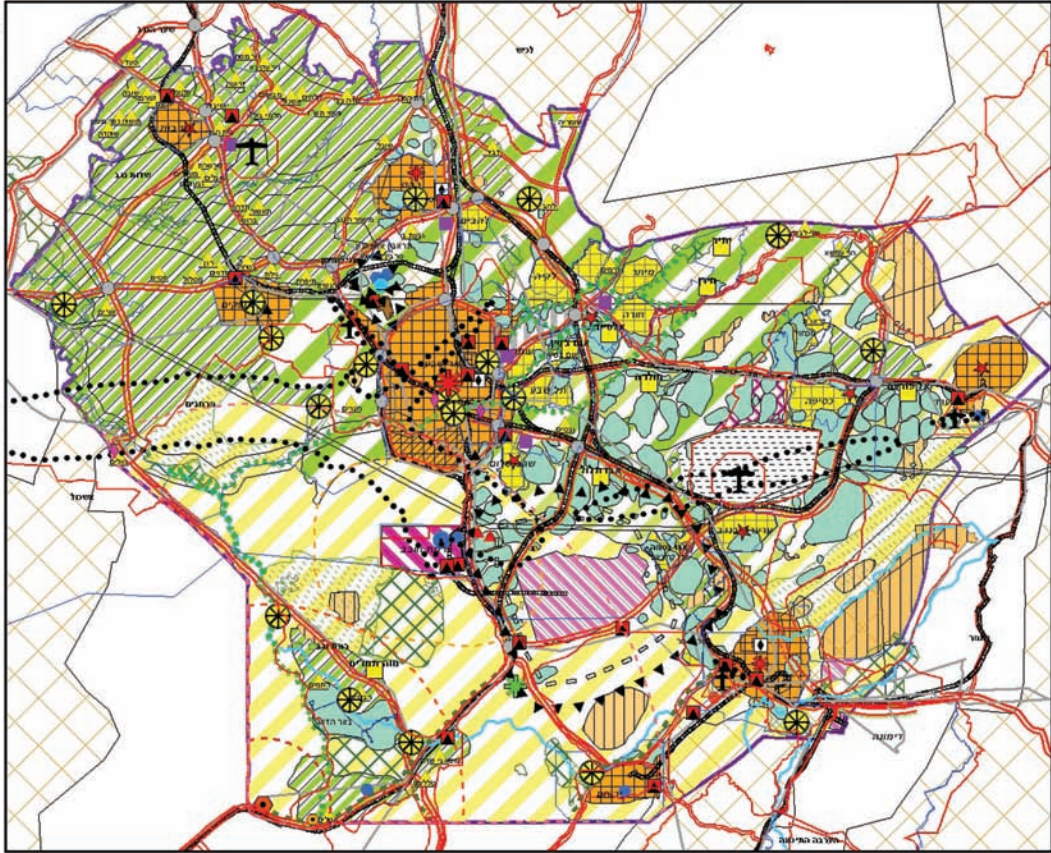

מפה מס' 2: שטחי היישובים הערבים הבלתי מוכרים על רקע תמ"מ 14/4 שינוי מס' 23

מקרא:

- ובול תוכנית
- שטחי היישובים הבלתי מוכרים
- אזור לפיתוח עירוני כותנה
- אזור בעל חשיבות לפיתוח טיחן
- אזור כריה וחצבה
- אזור לחיטוי וקביעת אתרים לכריה וחצבה
- אזור לפיתוח עירוני
- אזור לפיתוח מרפוי
- אזור נוף כפרי חקלאי
- אזור נוף כפרי חקלאי משולב
- אזור נוף מדבר
- אזור נושיו בטרופולוני
- אזור תעשייה ותעסוקה ארצי
- אזור תעשייה בעל מוטצ'אל
- לעמנים סביבתיים
- אזור תעשייה בייחוד
- מתקני דלק
- שטח ייחוד תעופה
- דרך אזורית
- דרך בגנהרה
- דרך נהייה
- דרך ראשית
- כביש מים
- כביש בר ל
- שטח לעבר קווי חשמל

0 1.600.200 4.400 9.600 12.800
מטרים

מוחלטת מהמצב הקיים, מצרכיה המידיים של האוכלוסייה הערבית, מהפערים הקיימים בין היישובים הערביים ליהודיים באזור ומצורכי הפיתוח העתידיים של האוכלוסייה הערבית בו.

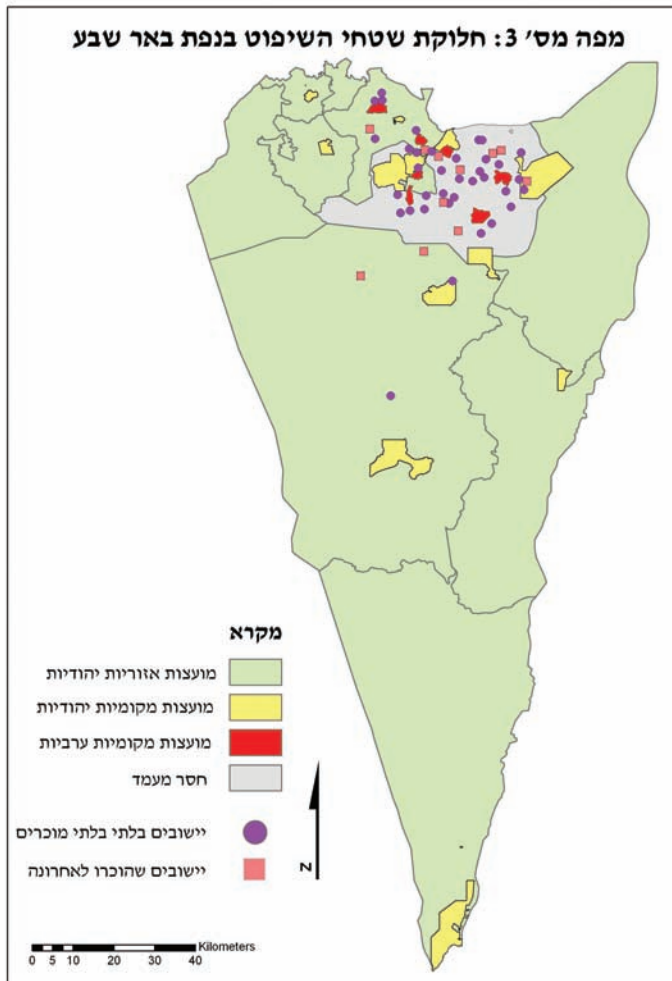
13. בפועל מנהלים מדינת ישראל ומוסדות התכנון שבה שתי מערכות תכנון. האחת לאזרחי המדינה היהודים, המתאפיינת ביצירת מרחבי מחיה מגוונים (קיבוצים, מושבים, יישובים חקלאיים, יישובים קהילתיים, יישובים פרבריים, יישובים כפריים, יישובים אורבניים וכד') ובמרחבי מחיה מרווחים ובעלי פוטנציאל פיתוח עתידי, עם שמירה על אופי היישובים. המטרה בנדבך זה של המדיניות היא להבטיח שימוש יהודי בלעדי במקסימום מרחבים. השנייה, לאזרחי המדינה הערבים, מאופיינת במינימיזציה של מרחבי הפיתוח של אוכלוסייה זו ובהעדר מגווני מחיה. היישובים הערביים נהיים עם הזמן יותר ויותר צפופים, ואין ביכולתם אף להציע מרחבי מחיה סבירים.

14. מדיניות זו הובילה לחלוקה בלתי צודקת של המרחב, בין הרשויות המקומיות היהודיות והרשויות הערביות בנגב. כאמור, חלוקה בלתי צודקת ומפלה זו גורמת לבעיות חמורות של תשתיות, העדר אפשרויות פיתוח וכד'. כך למשל, בנפת באר שבע, המשתרעת על שטח של 12,945 קמ"ר, תחום שיפוטם של שבעת היישובים הערביים [אשר קיבלו הכרה בשנות השבעים] משתרע על שטח של 59.957 קמ"ר, המהווה 0.5% משטח הנפה.³ יישובי המועצה האזורית אבו בסמה [הכוללת את היישובים שקיבלו הכרה בשנים האחרונות] משתרעים על שטח המהווה כ-0.2% משטח הנפה בלבד. דהיינו, שטחם של היישובים הערביים המוכרים בנפת באר שבע משתרע על פחות מאחוז אחד משטח הנפה. לעומת זאת, האוכלוסייה הערבית בנפה מהווה כ-28% מכלל האוכלוסייה.⁴ [ראו מפה מס' 3, עמ' 68]

[...]

16. בנוסף לכך, מדיניות זו הובילה להפרדה מרחבית בין האוכלוסייה הערבית לבין האוכלוסייה היהודית. כך, למשל, נוצרו יישובים שבהם מגורי אזרחים ערבים אסורים אך הם מותרים ליהודים בלבד, היינו יצירת מרחבים "הומוגניים", אשר מייחדת אזורים אלה למגורי יהודים בלבד.

17. על פי מדיניות זו, למשל, הערבים הבדווים בנגב אינם יכולים להתגורר בכ-91 אחוזים מתוך 107 היישובים היהודיים הכפריים הנמצאים בנפת

מובאות מהתנגדות עדאלה לתוכנית מתאר מחוזית חלקית למטרופולין באר שבע

באר שבע.⁵ מדובר במושבים, במושבים שיתופיים, בקיבוצים וביישובים קהילתיים, שהמעבר אליהם מותנה בפנייה לוועדות קבלה שהסוכנות היהודית משמשת בהן גורם פעיל. מטרתו המוצהרת של מנגנון זה היא לבחון את ההתאמה החברתית של המועמדים, אולם בפועל הוא מביא, בין היתר, להדרתם של אזרחי המדינה הערבים מאותם יישובים.⁶

הנצחת בעיית הכפרים הבלתי מוכרים בנגב

18. תוכנית המטרופולין, הלכה למעשה, מנציחה את בעיית הכפרים הבלתי מוכרים באזור הנגב, בכך שהיא מתעלמת מקיומם של כפרים אלה, מזכויותיה של האוכלוסייה הערבית הילידה באזור ומצרכיה המרחביים והתרבותיים של האוכלוסייה הערבית וכן איננה מציעה פתרונות הולמים ומקובלים לבעיית כפרים אלה. במקביל, המדינה ומוסדותיה השונים מציעים ומקימים יישובים חדשים עבור האוכלוסייה היהודית, חלקם בקרבת אותם יישובים בלתי מוכרים או במקומם, כמו גם התיישבויות בודדים.

19. אמנם אחד הנדבכים של התוכנית, כפי שעולה ממסמכיה, הוא, כביכול, גישה חדשה להסדרת ההתיישבות הערבית, אשר יוצאת מנקודת מוצא של הפריסה הקיימת ומהצורך לאמץ פיתוח איכותי של מגוון יישובים. דבר זה לא בא לידי ביטוי בתוכנית המופקדת.

20. למשל, התוכנית מתעלמת באופן מוחלט מקיומם של היישובים הבלתי מוכרים ואיננה מסמנת, בתשריטי התוכנית, את היישובים הבלתי מוכרים. התוכנית אף מציעה העברתם של תושבי אותם יישובים וריכוזם במספר מינימלי של יישובים. ליתר דיוק, וכפי שיפורט להלן, התוכנית מציעה פתרון חלקי ביותר שאין ביכולתו לתת מענה תכנוני לאוכלוסייה הערבית ביישובים הבלתי מוכרים, עד כדי היותו פתרון פיקטיבי שאין בו בכדי לשנות את המצב הקיים בשטח. יתרה מכך, ה"פתרון" המוצע מגביר אף את הפערים המרחביים והחברתיים בין האוכלוסייה הערבית בנגב לבין האוכלוסייה היהודית.

21. מעיון בתשריט ובמסמכי התוכנית השונים, עולה, כי היא מציעה את הפתרונות המרחביים הבאים להסדרת ההתיישבות הערבית בנגב:

א. שני יישובים חדשים: אבו תלול ואל-פורעה.⁷

ב. דפוסי התיישבות מוגבלים: יישוב אחד עירוני; 15 יישובים פרבריים ושני יישובים כפריים.

ג. אזור נוף כפרי חקלאי משולב: לפי הוראות התוכנית, אזור זה אמור לשמש כאזור חיפוש להקמת יישובים כפריים/פרבריים, מתקני תיירות ונופש.

ד. פיזור תושבי היישובים הבלתי מוכרים במרחב: התוכנית מציעה שהאוכלוסייה הערבית ביישובים הבלתי מוכרים תחולק מרחבית כדלקמן – 40% בשבעת היישובים הקיימים; 35% ביישובים החדשים המתוכננים; התוכנית הקיימת מיועדות לספק פתרונות פוטנציאליים עבור כ-15% מהאוכלוסייה בכפרים הבלתי מוכרים. עבור 10%-5% מאותה אוכלוסייה אין פתרונות מוגדרים בתוכנית.⁸

התעלמות מהיישובים הקיימים והבלתי מוכרים

22. תוכנית המטרופולין נועדה, בין היתר ובפעם הראשונה, לבדוק ולבחון תכנונית את צורכי האוכלוסייה הערבית ביישובים הבלתי מוכרים, ולגבש מענה תכנוני "לפתרון בעיית ההתיישבות הבדווית באזור זה". ועוד, הוטל על המתכננים התפקיד "לבחון את צורת ההתיישבות הכפרית כאחד הפתרונות ליישוב התושבים".⁹ (ההדגשה לא במקור)

23. בנוסף לכך, אחד העקרונות התכנוניים המנחים גיבושה של תוכנית מטרופולין באר שבע, הוא הסדרת התיישבות האוכלוסייה הערבית בדווית ושילובה המלא בפיתוח [...] והצעת שיטה חלופית הלוקחת בחשבון את הפריסה הקיימת.

24. אף על פי כן, התוכנית אינה מתאמצת לעשות את כל זה, ובמקום להציע פתרון מקיף הלוקח בחשבון את הפריסה הקיימת של היישובים והמתחמים הבלתי מוכרים, היא מציעה אך ורק שני יישובים חדשים, בנוסף לתשעת היישובים שהוכרו בשנים האחרונות על ידי ממשלת ישראל, ומתעלמת מעשרות היישובים הבלתי מוכרים הנותרים.

25. לא זו אף זו, התוכנית אף מאשרת או מתכננת שימושים שונים על גבי היישובים הבלתי מוכרים או במילים אחרות, מתייחסת למרחב כמרחב ריק, כאילו שאין בו קיום לעשרות אלפי תושבים ערבים המתגוררים במרחב האמור מזה עשרות רבות של שנים ואף יותר מכך. בכך מנציחה התוכנית את בעיית הכפרים הבלתי מוכרים וחוסמת את רוב האפשרויות לפתרון הולם ומקובל לבעיה זו.

26. לדוגמה, השטחים שעליהם קיים היישוב הבלתי מוכר עתיר/אום-אלחיראן מיועדים לפי התוכנית ליישוב יהודי חדש, חירן; יער ויעור; ואזור נופש

מובאות מהתנגדות עדאלה לתוכנית מתאר מחוזית חלקית למטרופולין באר שבע

מטרופוליני ובמקומו של היישוב הבלתי מוכר אלסרה, הקיים עוד מלפני קום המדינה, מיועד שטח לאזור התעשייה קדמת הנגב.

אי קיומם של מרחב בחירה חופשי ומגוון של צורות התיישבות

27. כאמור, ביעדי התוכנית נקבע הצורך במתן מגוון צורות מגורים לאוכלוסייה הערבית בנגב, ובין היתר הוחלט, כי עליה לקבוע "מיקום וכללים לתכנון יישובים במגוון דגמים לצורך הסדרת ההתיישבות הבדווית"¹⁰ (ההדגשה לא במקור)

[...]

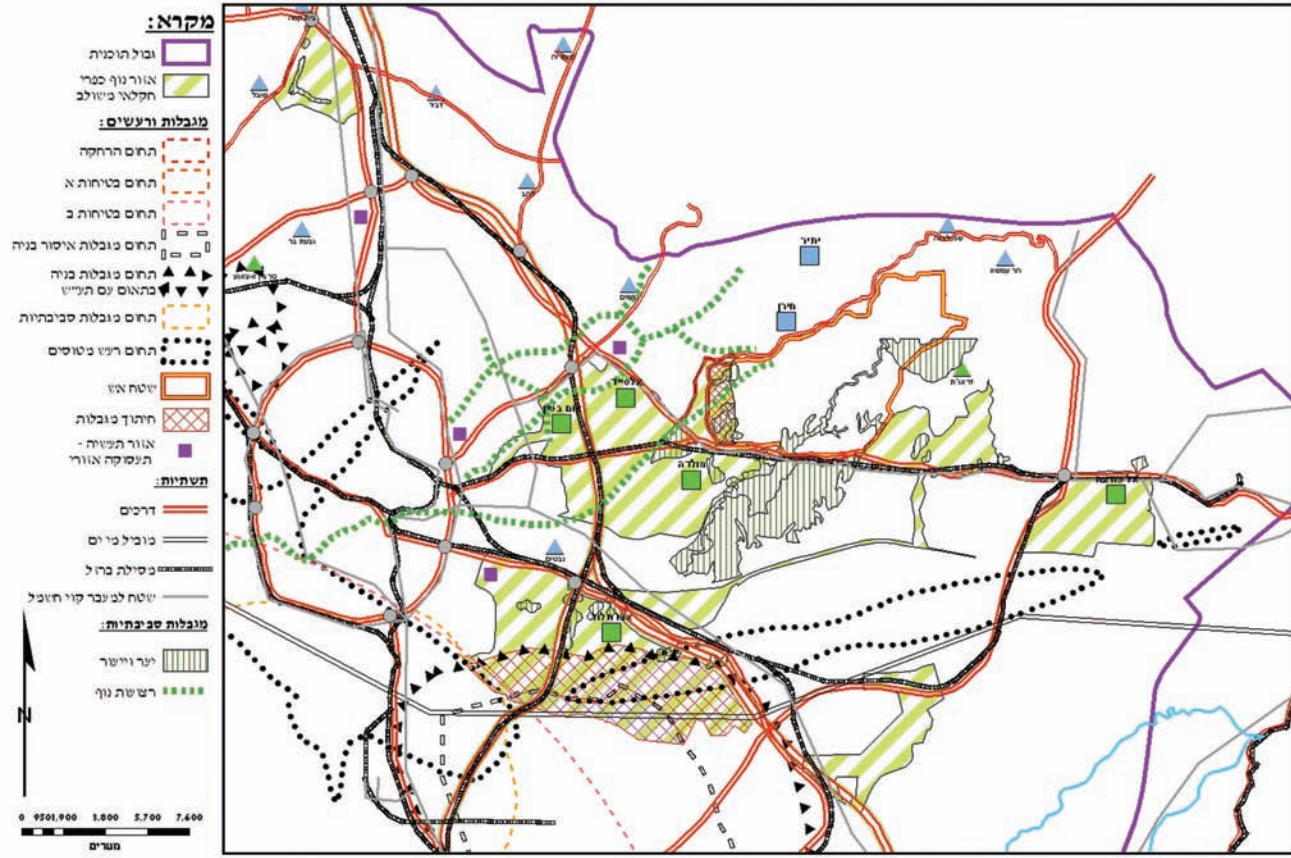
29. על אף זאת, עיון בתשריט ייעודי הקרקע של התוכנית מעלה, כי רוב היישובים הערביים (היישובים המוכרים בנוסף לאלה שהוכרו בשנים האחרונות על ידי הממשלה ושהוספו על ידי התוכנית) שייכים מבחינת דפוסי התיישבות לאזור לפיתוח פרברי ויישובים פרבריים. כאמור, 15 יישובים (83%) מוגדרים יישובים פרבריים, ורק שני יישובים מוגדרים יישובים כפריים, כמובהר בטבלה להלן:¹¹

חלוקת היישובים הערביים לפי דפוסי התיישבות		
סוג יישוב	מספר יישובים	שמות יישובים
יישובים קיימים		
אזור לפיתוח עירוני	1	רהט
אזור לפיתוח פרברי	6	חורה, כסיפה, לקיה, ערעה-בנגב, שגב-שלום ותל-שבע
יישובים שהוכרו בשנים האחרונות בנוסף לאלה שהוספו על ידי התוכנית		
אזור לפיתוח פרברי	4	מכחול-כוחלה, אבו-קרינאת, קסר אל סר וביר הדאג'
יישוב פרברי	5	מולדה, אל-סייד, אל-פורעה, אום בטין ואבו תלול
יישוב כפרי	2	דראג'את וטראבין א-צאנע

30. מהטבלה לעיל עולה, כי עתידם המרחבי של הרוב המכריע של התושבים הערבים הבדווים הוא מרחב פרברי ולא כפרי או חקלאי או אחר, המתאים לסגנון ולאופי החיים של אותה אוכלוסייה. זהו מצב אבסורדי, לנוכח

מפה מס' 4: אזורי חיפוש להקמת יישובים חדשים על רקע מגבלות תמ"מ / 14/4 שינוי מס' 23

מובאות מהתנגדות עדאלה לתוכנית מתאר מחוזית חלקית למטרופולין באר שבע

החלוקה המרחבית הקיימת היום. כאמור, בנפת באר שבע נמצאים כיום 107 יישובים כפריים יהודיים למיניהם, שאוכלוסייתם מהווה כ-7.6% מכלל אוכלוסיית הנפה (ערבים ויהודים).

31. גישה תכנונית זו הינה בעייתית ומסוכנת במיוחד, וזאת לאור הניסיון ההיסטורי (תכנון שבע העיירות הראשונות), המלמד שכפיית תכנון "מלמעלה", שאינו מתאים לצרכים ולאופי החיים של האוכלוסייה הערבית הבדווית, מובילה בסופו של דבר למרחב עני ומוזנח ולאוכלוסייה הסובלת קשות מבעיות חברתיות וכלכליות.

32. נוסף ונאמר, שבגין המנגנון הקיים של ועדות הקבלה, האוכלוסייה הערבית הבדווית מודרת מכניסה לרוב היישובים הכפריים היהודיים הקיימים. לאור האמור, זכות זו של בחירת צורת מגורים כפרית כמעט ואינה קיימת עבור האוכלוסייה הערבית בדרום.

33. המצב עוד יותר אבסורדי, לאור חלוקת צורות ההתיישבות המוצעת בתוכנית. לפי סעיף מס' 1.6.6 לעקרונות התכנון,¹² החלוקה ההתיישבותית במרחב המטרופולין תהיה כדלקמן: 83% התיישבות עירונית, 11% התיישבות פרברית ו-6% התיישבות כפרית. היות שהתוכנית איננה מציעה שינוי או הפיכת אותם יישובים כפריים יהודיים ליישובים פרבריים או אחרים, אזי צורת התיישבות זו, בנתונים הקיימים, תישאר כמעט בלעדית לאוכלוסייה היהודית באזור.

34. ועוד, התוכנית המוצעת מנוגדת לעקרונות בסיסיים של סבירות, שוויון וצדק חלוקתי, באשר היא מאפשרת, באופן בלעדי, לתושבים יהודים הנמצאים היום באזור ואחרים האמורים לעבור למקום, מגוון של אופציות מגורים ויישובים [...]

35. חשוב לציין, שהתוכנית אינה מבהירה את ההבדל בין מאפייניו של יישוב כפרי לבין מאפייניו של יישוב פרברי, וכמו כן, לא ברור מה הם הקריטריונים שעל פיהם נקבע סוג ואופי היישוב.

36. צוות התכנון והתוכנית יוצאים מהנחה מוטעית, שהאוכלוסייה הערבית הבדווית בנגב מצויה בתהליכי מעבר "מחברה מסורתית חקלאית לחברה אורבנית מודרנית". הנחה זו מתעלמת מהמציאות התרבותית והמרחבית של המקום, ומתעלמת מדעתם ומרצונם של תושבי המקום שחלקם הוצגו

במסגרת קבוצות הדיון הנושאיות. קבוצות אלו הוקמו במסגרת תהליך התכנון של התוכנית במטרה "שידונו בהיבטים ובקונפליקטים מרכזיים, אשר זוהו בשלבי התכנון הראשונים".

[...]

"אזור נוף כפרי חקלאי משולב" - מרחב מצומצם

39. כאמור, אחת ההצעות המרחביות להסדרת ההתיישבות הברווית ביישובים הבלתי מוכרים היא סימון "אזור נוף כפרי חקלאי משולב", שהתכליות המותרות בו על פי הוראות התוכנית הן כדלקמן:

6.4.1 תכליות מותרות:

(א) עיבוד חקלאי, גידול בעלי חיים ומרעה, מבנים ומתקנים הדרושים במישרין למטרות אלו, הקמת יישובים כפריים/פרבריים, מתקני תיירות ונופש ללא אכסון.¹⁵

40. גבולותיו של אזור נוף כפרי חקלאי משולב (להלן: "אזור החיפוש") המוצע בתוכנית, מצומצמים ביותר והוא מוציא משטחו את הרוב המכריע של היישובים והמתחמים הבלתי מוכרים. משמעו של דבר, התעלמות ואי מתן פתרון מרחבי ותכנוני לאותם יישובים ומתחמים הנמצאים מחוץ לגבולות האזור, העברתם של הרוב המכריע של תושבי הכפרים הבלתי מוכרים וריכוזם במספר מצומצם של יישובים.

41. בחוות דעתו המצורפת להתנגדות זו, מבהיר ד"ר יוסף ג'בארין נושא זה וקובע, לאחר ניתוח מרחבי של תשריט התוכנית אל מול המצב הקיים בשטח, כי אך ורק כ-28% מהשטחים שעליהם מתיישבת כיום האוכלוסייה בכפרים והמתחמים הבלתי מוכרים נמצאים בתוך גבולותיו של אזור החיפוש. [...]

42. חשוב לציין, שהזיקה והקשר החברתי, התרבותי וההיסטורי של התושבים הערבים למקום המחיה שלהם הינם חזקים ביותר. התושבים הערבים בנגב, שנמצאים באזור מלפני קום המדינה, הם ילידי האזור ומהווים חלק בלתי נפרד ממנו ועל רשויות התכנון לבחון אופציות של הסדרת מעמדם התכנוני על מנת להפסיק את העוול ואת המשך הפרת זכויות היסוד שלהם, כפי שיפורט להלן.

"אזור נוף כפרי חקלאי משולב" - מרחב פיקטיבי

43. אמנם התוכנית קובעת "אזור נוף כפרי חקלאי משולב" כמרחב חיפוש להקמת יישובים חדשים עבור האוכלוסייה הערבית, כפתרון להסדרת ההתיישבות הערבית בנגב, אך אינה קובעת את מספר היישובים שיוכרו/ יוקמו ואת מיקומם. מעיון ולמידת תשריט ייעודי הקרקע של התוכנית ניתן לראות בבירור, כי מרחב זה בעצם הינו מרחב פיקטיבי, אשר איננו מספק מענה אמיתי להסדרת ההתיישבות הערבית הברווית בנגב. דבר זה איננו מתיישב עם עקרונות התכנון, כפי שאלה נקבעו בתוכנית לצורכי האוכלוסייה הערבית הברווית במטרופולין, ונוגד אותם.

44. כפי שעולה מחוות דעתו של ד"ר יוסף ג'בארין הנ"ל, אזור החיפוש משתרע על שטח של כ-145,216 דונם. לא רק שמרחב זה מצומצם הוא למדי, אלא אף חלים עליו אילוצים תכנוניים רבים אשר אינם מאפשרים הכרה ביישובים קיימים בו או הקמת חדשים. מחוות הדעת הנ"ל עולה: בעקבות המגבלות והאילוצים הרבים שהתוכנית מציבה, אף אזורי החיפוש להקמת יישובים חדשים (ההכרה בעצם ביישובים קיימים) מצטמצם בצורה משמעותית. [מפה מס' 4, עמ' 72] מראה את אזור החיפוש על רקע המגבלות התכנוניות הקיימות בו, כגון תחום מגבלות איסור בנייה, תחום מגבלות בנייה בתיאום עם תע"ש, שטחי אש ותחום רעש מטוסים. ואם נוסיף למגבלות אלה את מגבלות ואילוצי התשתיות באזור החיפוש, כגון כבישים ומסילות ברזל, וכן אזורים ירוקים ואזורי תעשייה כפי שמופיע [במפה מס' 4] יוצא כי אף המעט שתוכנית המטרופולין מציעה לפתרון בעיית הכפרים הבלתי מוכרים בנגב, איננו כפי שזה נחזה להיות. עניין לנו במרחב מצומצם למדי שכמעט אין בו אפשרויות לפתרונות הולמים לכפרים הבלתי מוכרים אפילו אלה הנמצאים כיום בשטח מרחבי החיפוש.

45. ובכן, עיון בתשריטי התוכנית מעלה, כי באזור החיפוש קיימות מגבלות פיתוח רבות הכוללות, בין היתר:

- א. מערכות תשתיות ארציות: כגון מסילות ברזל (צפון-דרום ומערב-מזרח); דרכים למיניהן, שטח למעבר קווי חשמל; קווי דלק ועוד.
- ב. שטחים ירוקים: שטחי יער וייעור; רצועת נוף ורצועת נחל. על אותם שטחים ולפי הוראות התוכנית חל איסור בנייה ופיתוח.
- ג. אילוצים סביבתיים שונים: באותו שטח חיפוש קיימים אילוצים סביבתיים שונים אשר מגבילים או לפעמים אפילו אוסרים בנייה והקמת יישובים. אילוצים אלו כוללים:

- תחום מגבלות בנייה בתיאום עם תע"ש - שבו "לא תתאפשר כל בנייה [...] אלא לאחר קבלת הסכמת תע"ש".¹⁵
- תחום מגבלות איסור בנייה - בגבולותיו של תחום זה תיאסר כל בנייה.
- תחום רעש מטוסים - הוראות התוכנית מתנות הפקדתה של כל תוכנית שגבולותיה נמצאים בתחום רעש מטוסים, באבחון "השפעות הרעש האפשריות משדה התעופה הסמוך לרבות פירוט המגבלות החלות על השטחים הכלולים בתוכנית".¹⁶
- שטח ביטחוני, שמתוך הגדרתו, בנייה אזרחית בתחומו הינה אסורה.
- ד. אזור תעשייה: מצפון לשגב שלום נקבע שטח המיועד לאזור תעשייה/תעסוקה, אשר גם הוא יגרע שטחים מהאזור המיועד לחיפוש להקמת יישובים חדשים.

46. בנוסף לאילוצים אלו, אזור נוף כפרי חקלאי משולב כולל בתוכו חמישה יישובים ערביים שהוכרו בשנים האחרונות, שהם אלסייד, אום בטין, מולדה, אבו תלול ואל פורעה. גבולותיהם של יישובים אלו יגרעו עוד מאותו שטח המיועד לחיפוש להכרה/הקמת יישובים חדשים.

[...]

48. מכל האמור לעיל ניתן להסיק, שהמרחב האמיתי המיועד להקמת יישובים חדשים עבור האוכלוסייה הערבית, במידה שהוא קיים בפועל, הינו מרחב מצומצם ביותר, אשר אינו מאפשר הקמה, או ליתר דיוק הכרה, אפילו ביישובים הבלתי מוכרים הממוקמים בתחומו. במילים אחרות, מרחב זה הינו מרחב פיקטיבי, שאינו מספק מענה להסדרת ההתיישבות הברווית, כפי שהתוכנית עצמה מתיימרת להציע.

[...]

מנגנון הכרה בעייתי ולא מאפשר

50. התוכנית מציעה מנגנון ארוך ומסובך ל"הקמת" יישוב חדש. [...]

51. כאמור, התוכנית אמורה לספק פתרון תכנוני להסדרת ההתיישבות הערבית הברווית בנגב. המנגנון הנ"ל קובע, שעצם הקמת יישובים ערביים, או ליתר דיוק הכרה בהם, נדחתה לעוד תהליך תכנוני ארוך

ואינסופי, שיהיה בסמכותה של הוועדה המחוזית ובאישור המועצה הארצית.

52. משמעותה של דחייה זו של הכרה ביישובים הערביים הקיימים כבר עשרות שנים, היא הנצחת בעיית הכפרים הבלתי מוכרים והמשך סבלם היומיומי של תושביהם, ויש בה המשך של הפגיעה הקשה בזכויותיהם הבסיסיות של הנ"ל.

53. החלטה על הקמת יישוב חדש, לאור ההחלטות והנהלים הממסדיים האחרונים, כרוכה בשלבים והתניות רבות, דבר שהופך את תהליך הקמת/ הכרה ביישובים הערביים הבדויים לדבר קשה מאד, ואף בלתי אפשרי.

[...]

57. ועוד, מנגנון זה אינו מספק פתרון כללי לכל היישובים הבלתי מוכרים אף באותו אזור נוף כפרי חקלאי משולב, אלא משתמע שהוא אמור לספק פתרונות נקודתיים למספר מצומצם ביותר של יישובים [...] יש בו בזבוז של תהליך תכנוני מחוזי, שבמסגרתו ניתן לספק פתרון כולל לבעיית היישובים הבלתי מוכרים.

58. יתרה מכך, המנגנון המוצע הינו עמום ומעלה חששות רבים, במיוחד מכיוון שהתוכנית מתנה הקמת יישובים בדויים בפינוי אוכלוסייה כלהלן: [...] ניתן לאשר הקמת יישובים בדויים חדשים או שכונות חדשות בסמיכות ליישובים קיימים, כאשר התפנות שטחים בהם חלקי אוכלוסיית פזורה יהווה תנאי ברור להקמת היישובים [...]”¹⁷ (ההדגשה לא במקור)

59. בנוסף, התוכנית איננה קובעת קריטריונים ברורים לבחירת היישובים להכרה בתחומו של אזור החיפוש. מצב זה הינו אבסורדי ובעייתי ביותר, במיוחד לאור האמור לעיל, כי מדובר באזור קטן יחסית שאינו כולל את כלל היישובים הבלתי מוכרים; אזור הכולל בתוכו מגבלות תכנוניות רבות [...]

60. [...] זהו מנגנון שבמקרה ה"טוב" ממשיך את סבלה של האוכלוסייה הערבית המתגוררת באותם יישובים, לזמן בלתי ידוע ובמקרה היותר גרוע, יגרום לפינויים ולהריסתם של הכפרים וכפה על אותה אוכלוסייה

פתרונות בלתי מקובלים ובלתי הולמים אשר יגרמו לבעיות כלכליות וחברתיות קשות וסבוכות ביותר.

61. חשוב לציין כאן, שהתוכנית איננה מאפשרת פיתוח שאינו צמוד דופן ליישובים פרבריים וכפריים. [...]

[...]

63. תנאי זה של פיתוח/הרחבה צמודת דופן לאזורים בנויים ביישובים פרבריים וכפריים, מונע את האופציה של הכרה ותכנון של יישובים/מקבצים ערביים (בלתי מוכרים) הממוקמים קרוב אך לא צמודי דופן ליישובים הערביים המוכרים ו/או והנמצאים היום בהליכי תכנון.

[...]

חוסר סבירות ושרירותיות ב"פריסה מחדש" של התושבים הערבים תושבי היישובים הבלתי מוכרים

65. [כפי שזכר לעיל בסעיף 21 (ד)], התוכנית מציעה פתרונות תכנוניים עבור אוכלוסיית היישובים הבלתי מוכרים בשלוש דרכים מרחביות [...] ועבור 5% - 10% אין פתרונות מוגדרים.¹⁸

66. משמעותה של חלוקה זו, קודם כל, הוא מעבר של האוכלוסייה הערבית וריכוזה במספר קטן יחסית של יישובים, והריסת רוב היישובים הבלתי מוכרים הקיימים, תוך כדי התעלמות מזכותם ההיסטורית במקומות מושבם, מזכותם לדיור, מזכותם לשוויון ולכבוד ומזכותם לבחור מקום מגורים.

67. בנוסף לכך, תוכנית זו ממשיכה להתעלם מרצונם של התושבים הערבים בנגב לחיות בסביבה כפרית חקלאית ומציעה את העברתם לסביבה עירונית או מעין עירונית ענייה הסובלת ממחסור בתשתיות ובשירותים וממחסור בפיתוח כלכלי, תוך כדי התעלמות מהחשיבות החברתית והתרבותית של חיים בסביבה כפרית וחקלאית עבור אותה אוכלוסייה. ועוד, התוכנית מתעלמת מכך שמעבר האוכלוסייה המוצע לאותם יישובים יש בו פגיעה בכלכלתה ובמקור פרנסתה, כאשר חלק ניכר מאותה אוכלוסייה מתפרנס מחקלאות, מגידולי צאן וכד'. הצעה זו בעצם איננה אלא המשך של מדיניות מוסדות התכנון והרשויות השונות לריכוז

האוכלוסייה הערבית בנגב במרחב מצומצם ביותר.

.68 ריכוז כאמור, תוך כדי התעלמות מהאספקטים החברתיים והתרבותיים של האוכלוסייה הערבית הבדווית בנגב, יכול לפגוע במרקמים החברתיים והתרבותיים הקיימים. מחקרים ועבודות רבות תיעדו וביקרו את המדיניות ואת הפרקטיקה התכנונית אשר התעלמה מצרכיהם השונים של ילידים וקבוצות מיעוט אתניות, ותרמה להדרה נמשכת של אותן קבוצות במקומות רבים, כמו בקנדה, בארצות הברית ובישראל.¹⁹

[...]

.71 יצוין, כי מדיניות תכנונית מפלה של העברה וריכוז לא נעלמה מעינייהן של ועדות או"ם שונות. בדו"ח האחרון של הוועדה לביעור כל צורות האפליה הגזעית (CERD) מתאריך 9.3.2007, הביעה הוועדה הנ"ל את דאגתה בדבר העברתם וריכוזם של תושבי היישובים הבלתי מוכרים ליישובים קיימים, כדלקמן:

25. The Committee expresses concern about the relocation of inhabitants of unrecognized Bedouin villages in the Negev/Naqab to planned towns. While taking note of the State party's assurances that such planning has been undertaken in consultation with Bedouin representatives, the Committee notes with concern that the State party does not seem to have enquired into possible alternatives to such relocation, and that the lack of basic services provided to the Bedouins may in practice force them to relocate to the planned towns. (Articles 2 and 5 (d) and (e))²¹

.72 הוועדה המליצה לממשלת ישראל, באופן ברור ומפורש, להכיר ביישובים הבלתי מוכרים, להכיר בזכויותיהם של תושבי אותם יישובים לבעלות על הקרקע ובזכותם לפתח את הקרקע ולהשתמש בה, כדלקמן:

The Committee recommends that the State party enquire into possible alternatives to the relocation of inhabitants of unrecognized Bedouin villages in the Negev/Naqab to planned towns, in particular through the recognition of these villages and the recognition of the rights of the Bedouins to own, develop, control and use their communal lands, territories and resources traditionally owned or otherwise inhabited or used by them. It recommends that the State

party enhance its efforts to consult with the inhabitants of the villages and notes that it should in any case obtain the free and informed consent of affected communities prior to such relocation.²²

(ההדגשה במקור)

73. ועוד, ועדת האו"ם לעניין הזכויות הכלכליות, החברתיות, והתרבותיות ביקשה מישראל, באופן מפורש, במסקנותיה ממאי 2003 כי הכפרים הלא מוכרים יוכרו, וכי שירותים בסיסיים יסופקו להם לאלתר:

43. The Committee further urges the State party to recognize all existing Bedouin villages, their property rights and their right to basic services, in particular water, and to desist from the destruction and damaging of agricultural crops and fields, including in unrecognized villages. The Committee further encourages the State party to adopt an adequate compensation scheme that is open to redress for Bedouins who have agreed to resettle in "townships".²³

[...]

אי שיתוף הציבור בתהליך התכנון

81. לתכנון בכלל, ולתכנון מחוזי בפרט, יש השפעה רבה על חיי היומיום של התושבים המתגוררים במרחב התכנון, כאשר התכנון קובע את השימושים השונים במרחב המחיה לטווח זמן מסוים, במקרה של התוכנית דנן עד שנת 2020. לכן, שיתוף הציבור בתהליך התכנון הינו כלי חשוב וחיוני המאפשר תכנון יותר טוב ויעיל המתאים לצרכיהם של תושבי המקום המתוכנן ולאופי החיים שלהם. הדברים מקבלים משנה תוקף כאשר מדובר בקבוצת מיעוט יליד, השונה מקבוצת הרוב מבחינה תרבותית וחברתית, וצרכיו ודרישותיו שונים.

82. הרבה נכתב על שיתוף הציבור, ולא רק ככלי דמוקרטי, אלא גם ככלי שיש ביכולתו לבטא בצורה נכונה ואמיתית את הצרכים והדרישות השונים של קבוצות האוכלוסייה השונות, מאחר והן חלק אינטגרלי במרחב שהן חיות בו ולכן חייבות להיות חלק אינטגרלי בתכנונו של אותו מרחב ובעיצובו. בתהליך שיתוף הציבור, תושבי המרחב ומשתמשיו אמורים להשמיע את קולם על מנת להשפיע על מרחב המחיה שלהם ועל מנת שיעצוב המרחב בו הם חיים יבטא את רצונותיהם.

83. אף הניסיון הבינלאומי מלמד, שבשנים האחרונות שיתוף הציבור בתהליכי התכנון התקדם בצורה משמעותית במדינות המערביות והוא משחק תפקיד חשוב בתרבות השלטונית הארצית והמקומית של מדינות אלה.²³

[...]

85. לאור האמור לעיל, זכותם של תושבי הנגב, ערבים ויהודים, להיות חלק מעיצוב המרחב שבו הם חיים, וחובתם של מוסדות התכנון ועורכי התוכנית לשתפם ולהתחשב בראייתם בתהליך עיצוב המרחב ועתידו.

86. למרות כל האמור לעיל, עורכי התוכנית לא מצאו לנכון לשתף את הציבור הערבי בנגב, בצורה נאותה, בתהליך התכנון. אמנם נציגים ערבים השתתפו בוועדת ההיגוי ובוועדות השונות של התוכנית, אך "שיתוף" זה לא הובא בחשבון ועל כן המוצר הסופי איננו מבטא את דרישותיהם של אותם משתתפים ואינו נחשב לשיתוף ציבור נאות ונכון.

[...]

88. התהליך בפועל קיבל משמעות הרחוקה מלהוות שיתוף ציבור אמיתי. כך, לצורך הדוגמה, בקבוצת הדיון בנושא "הסדרת התיישבות הבדווים" הוזמנו והשתתפו מספר נציגים ערבים ונציגים של ארגונים שונים. אחד הנושאים שהועלו באותם דיונים היה קביעת קריטריונים להסדרת התיישבות הבדווית בנגב, והמשתתפים הציעו שורה של קריטריונים, מהם: אוכלוסייה קיימת, היינו, שקיומה של אוכלוסייה במקום קבע הוא "תנאי סף לעצם הדיון בעתידה". קריטריון נוסף הוא זיקה חברתית של קבוצות אוכלוסייה.

89. אמנם צוות התכנון כינס קבוצה של אנשים, נציגים של תושבים ונציגים של ארגונים שונים, בנוסף לנציגי משרדי ממשלה שונים, אך, בתוצר הסופי של התוכנית, שני הקריטריונים המפורטים למעלה, שהוצגו על ידי המשתתפים, לא נשקלו ולא נלקחו בחשבון. הרי התשריט לא הכיר בכל היישובים הבדוויים הקיימים ושעומדים בקריטריון הראשון, כתנאי סף להסדרת נושא התיישבות הבדווית. ועוד, התוכנית לא התייחסה כלל לקריטריון השני, כאשר היא מציעה ריכוזן של קבוצות שונות במרחב אחד, קבוצות שאין בינן זיקה חברתית ומשפחתית, ריכוז שנכשל בעבר.

90. בנוסף לכך, בוועדת העבודה היו שני נציגים ערבים, ובצוות התכנון, שכלל 24 אנשי מקצוע, היו שני אנשי מקצוע ערבים. אנשי מקצוע אלה הם חלק מצוותים גדולים, אשר עסקו רק בנושאים ספציפיים, ולא היו חלק מהתכנון הכולל ורחוקים ממעמד קבלת ההחלטות בקשר לתוכנית.

91. העדר ייצוג הולם של אנשי מקצוע ערבים בצוות התכנון ובוועדת העבודה, שני גופים שדרכם מיוצר המוצר הסופי של תהליך התכנון, גרם לאי מתן ביטוי לעמדותיהם ולצרכיהם של התושבים הערבים בנגב בתוכנית המוצעת.

92. ועוד, מאחר ועניין לנו באוכלוסייה מופלית לרעה מאז קום המדינה, ומאחר ומדובר באוכלוסייה ילידה שהיא שונה מבחינה תרבותית וחברתית, היה על מוסדות התכנון להתאמץ יותר ולשתף אותה אוכלוסייה בצורה נאותה, כך שתהיה חלק אינטגרלי מקבלת ההחלטות בכל הנוגע למרחב המחיה שלה.

לאור כל האמור לעיל, יישומה של התוכנית מייצר קונפליקטים אתניים ברורים בין יהודים וערבים, בייחוד לאור האפליה בחלוקת משאבי התכנון והפיתוח במחוז.

על כן מתבקשת המועצה הארצית לקבל התנגדות זו ולהורות על ביטול הפקדתה ועל החזרת התוכנית לתכנון מחדש, והפעם תוך שמירה על עקרונות התכנון, ובין היתר שיתוף הציבור, השוויון, הסבירות, המידתיות, השקיפות, ייצוג הולם וכן הוראות החוק. על התוכנית יהיה, בראש וראשונה, למצוא פתרון הולם ומקובל לבעיית הכפרים הבלתי מוכרים באזור הנגב ולתת ביטוי מלא לרצונות ולשאיפות של האוכלוסייה הערבית בעניין זה.

סוהאר בשארה

עורכת דין

הנא חמדאן

מתכנתת ערים ואזורים

מובאות מהתנגדות עדאלה לתוכנית מתאר מחוזית חלקית למטרופולין באר שבע

הערות

- 1 עיבוד של נתוני השנתון הסטטיסטי לישראל מס' 58, 2007, טבלה מס' 2.7.
- 2 ראו חוות דעת ד"ר יוסף ג'בארין, המצורפת להתנגדות זו (חוות הדעת שמורה בתיקי עדאלה).
- 3 לוח א'4: יישובים נבחרים לפי שטח השיפוט ונקודות ציון מרכזיות. מידע סטטיסטי לנגב, הרשות לפיתוח הנגב: <http://www.negev.co.il/statis/ch1.asp>.
- 4 ראו הערה מס' 1 לעיל, טבלה מס' 2.10.
- 5 ראו הערה מס' 1 לעיל, טבלה מס' 2.9.
- 6 יפתחאל, אורן, 2000. "קרקעות, תכנון ואי שוויון: חלוקת המרחב בין יהודים וערבים בישראל", נייר עמדה, תל-אביב: מרכז אדוה.
- 7 נציין כאן, שיישובים אלו כבר קיימים, ובפועל תוכנית זו רק תכיר בהם.
- 8 תמ"מ 23/14/4, עיקרי מדיניות התכנון, גרסה מס' 1, אפריל 2005, עמ' 111.
- 9 הודעות מטעם הצדדים מתאריך 9.7.2001 (שמורה בתיקי עדאלה).
- 10 ראו הערה מס' 9 לעיל, עמ' 117.
- 11 ראו תשריט ייעודי קרקע של תמ"מ 14/4 שינוי מס' 23.
- 12 ראו הערה מס' 9 לעיל, עמ' 26.
- 13 ראו תוכנית מתאר מחוזית חלקית לאזור באר-שבע (מטרופולין באר-שבע), הוראות התוכנית. גרסה מס' 3 - 22.4.07, עמ' 6.
- 14 מרצה בכיר במסלול לתכנון ערים ואזורים בטכניון, מכון טכנולוגי לישראל.
- 15 ראו הערה מס' 13 לעיל, סעיף 6.14.3, עמוד 16.
- 16 ראו הערה מס' 13 לעיל, סעיף 7.1.3, עמוד 25.
- 17 ראו הערה מס' 9 לעיל, עמ' 120.
- 18 ראו הערה מס' 9 לעיל, עמ' 111, עמ' 121.
- 19 ראו לדוגמה:
Sandercock, Leonie (2002) When Strangers Become Neighbors: Managing Cities of Difference, *Planning Theory and Practice* 1(1): 13-20; Yiftachel, Oren, and Haim Yacobi (2003) Urban Ethnocracy: Ethnicization and the Production of Space in an Israeli 'Mixed City,' *Society and Space* 21: 673-693; Fenster, Tovi (1999) Space for Gender: Cultural Roles of the Forbidden and the Permitted, *Environment and Planning D: Society and Space* 17: 227-246.
- 20 ראו:
Concluding Observations of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination: Israel (June 2007), para. 25. Available at: <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/G07/424/79/PDF/G0742479.pdf?OpenElement>.
- 21 ראו הערה מס' 20 לעיל.
- 22 ראו:
Concluding Observations of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights: Israel (May 2003), para. 27. Available at: [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/b313a3503107f1e6c1256d33002cea38?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/b313a3503107f1e6c1256d33002cea38?Opendocument).
- 23 ראו ג'בארין, יוסף, 2003. "השתתפות הדרך של להשפיע, עורכות ארזה צ'רצ'מן וסדן אלישבע, ירושלים: בנגב", בתוך השתתפות הדרך של להשפיע, עורכות ארזה צ'רצ'מן וסדן אלישבע, ירושלים: קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 230-246.

מובאות מתגובת רשויות התכנון, אשר ניתנה בעל פה, בישיבה מיום 2.7.2008

מר טל פודים [הממונה על תכנון ופרוגרמות, ועדת התכנון והבנייה, מחוז דרום]:
איו ספק שמדובר בהתנגדות מפורטת, מנומקת, שיש בה הרבה פרטים. אין לנו
כוונה להתעמת עם המידע שהצגת במסגרת ההתנגדות שלך. חלק גדול מהדברים
שאמרת הם דברים נכונים, אבל חלק ממנו אינו מדויק.

מצד שני ישנה בהתנגדות התעלמות מהעבודה של מוסדות התכנון, כפי
שנעשתה בשנים האחרונות, שבהן אושרו למעלה מעשרה יישובים חדשים. ייתכן
מאוד שאין בכך די, ולא מכירים במסגרת התוכניות האלה בכל ההתיישובות
ובכפרים הבלתי-מוכרים. אבל בהחלט נעשתה איזושהי עבודה וקודמו למעלה
מעשרה יישובים חדשים, שלדעתנו הם יישובים מגוונים. מדובר ביישובי קבע
המוגדרים בתוכנית הזאת בסמל או כיישוב פרברי או כיישוב כפרי, אבל אלה
יישובים שמאפשרים מגוון רחב של ייעודי קרקע ושימושים. התוכניות המקומיות
שנגזרו מאותן תוכניות מחוזיות שנעשו לצורך הקמת היישובים האלה, הן
תוכניות מקומיות שנעשו בשיתוף עם התושבים. נכון שלא תמיד זה היה פשוט
למצוא את הגורמים שייצגו באופו אותנטי את הבדווים שאמורים להתגורר
ביישובים האלה, אבל נעשתה עבודה, ואליסיה תוכל להרחיב יותר. היא היתה
יושבת ראש של ועדות ההיגוי. היו ועדות היגוי, דוגמת מולדה ואום בטין, שהיה
קושי לכנס אותן, וההליך לקח כמה שנים.

היישובים החדשים קודמו בתוכניות מחוזיות חלקיות והם הוטמעו בתוכנית הזו.
בסוף שנות ה-90 ובראשית שנות ה-2000 היו קשיים טכניים בקידום התוכנית
הזו. אם היא היתה מקודמת לפני עשור, היא כבר היתה מסמנת בתשריט ייעודי
הקרקע שלה כעשרה יישובים חדשים, ואז במקום שני יישובים חדשים בתמ"מ
היו כעשרה.

נכון שהיתה כוונה להוסיף יישובים חדשים ולהכיר ביישובים בדוויים קיימים,
אך התוכנית, בשל סיבות כאלה ואחרות, לא יכלה לסמן את היישובים האלה

ולכן הוצע מנגנון החיפוש שיש לכם ביקורת קשה עליו. נכון שבחלק מהשטח לחיפוש לא ניתן לממש את הקמת היישובים כי ישנן תשתיות, אולם התשתיות משפיעות על כל מחוז הדרום, לא רק על האפשרות להקים או להכיר ביישובים חדשים.

נעשתה כברת דרך בתוכנית הזו, וישנה הצעה בתוכנית ליישובים חדשים, שחלקם כאמור קודמו במסגרת תוכניות אחרות. שני היישובים [אבו תלול ואל פורעה, ת.ד.], המופיעים בסמל, אופיים, האשכולות שלהם וכו', ייקבעו בתכנון מקומי.

יישוב נוסף – מכחול או מרעית רבתי, הנחשב יישוב אחד, כולל בתוכו מספר יישובים או שכונות עצמאיות וכן יישוב נפרד – דריג'את – כולם בתוכנית מאושרת. ישנה כוונה לערוך הרחבה נוספת של מרעית לכיוון דרום-מערב, ששם יהיו אשכולות נוספים של יישובים או שכונות עצמאיות של יישובים או כפרים הנמצאים שם. למעשה זוהי הכרה באותם יישובים או כפרים ולא העברה שלהם למקום אחר.

אליסיה סיבר [מתכננת המחוז, מחוז הדרום]: התחושה שלי היא שבשנים האחרונות יש איזשהו שינוי תפישה, לפחות במערכת התכנון, לגבי הגישה ליישובים הבדויים. אני קידמתי כעשרה יישובים בשלוש השנים האחרונות. תוכניות לקבוצות של בדויים שהיו קבוצות יותר מגובשות וידעו מה הן רוצות, קבוצות עם נציגות מאוד חזקה ומאוד ברורה, קודמו מהר יותר מתוכניות של קבוצות שלא כל כך ידעו מה הן רוצות. התוכניות של קבוצות שלא ידעו מה הן רוצות קודמו באיחור רב ביחס ליישובים אחרים. אני רואה שיש איזושהי התקדמות, איזושהי תפישה חדשה, צורך מצד אחד ורצון טוב מצד שני, לקדם פתרונות לבעיה של האוכלוסייה הבדווית, שנמצאת בחלקה ביישובים מוסדרים וחלקה ביישובים לא מוסדרים.

אישית, מאוד חשוב לי שהדבר הזה יגיע לפתרון, כי אי אפשר להמשיך כך. צריך להיות פתרון ברור. ניסינו באמצעות התוכנית שהופקדה, עד כמה שהבנו את המשמעות שלה, לתת את הפתרון. לכן באזורים שלא ידענו היכן בדיוק ימוקמו היישובים, היכן יהיה הקו הכחול שלהם, סימנו את אזורי החיפוש. אלה אזורים הראויים להקמת יישובים, והם נבחרו מתוך ידיעה שיש קבוצות שנמצאות באזורים האלה.

את טוענת שהתוכנית אינה ישימה בשל מגבלות כאלה או אחרות. לטענתך, יש

כבר קבוצות שנמצאות באזורים שמיועדים לחיפוש אבל בשל המגבלות, נגיד, לא יהיה ניתן לקדם תוכנית מקומית. אני לא בדקתי את הנושא לעומק, אבל אנחנו יוצאים מתוך הנחה שבאזורים שמיועדים לחיפוש ניתן יהיה, תוך כדי קידום תוכניות מקומיות, ובתנאים מסוימים, להקים את היישובים. אולי יש צורך ומקום לבדוק עוד הפעם את המגבלות שדיברת עליהן, אבל יש מגבלות, למשל, של רעש משדות תעופה, שאינן ניתנות לשינוי כי שדה התעופה קיים. המגבלות הן מגבלות, ואנחנו, מה לעשות, אנחנו גם רוצים איכות חיים מבחינת רעש לכל אוכלוסייה שתהיה שם. אז אם יש אזור חיפוש, צריכים לדעת איך להתמודד עם המגבלות האלה. אני שמה סימן שאלה. ישנן מגבלות של קווי בניין מדרך ארצית, מגבלות מכביש 6, שניתן להתמודד עמן. כביש 6 מסומן כתוואי ברמה של 1:100,000, כשנגיע לתכנון המפורט נוכל לדעת בדיוק האם המגבלות שלו פתירות. אבל זה חשוב שהתוכנית תהיה ישימה, זה ללא ספק.

[...]

את מדברת על החקלאות כאופציה יחידה, לפחות הכי משמעותית, לפיתוח תעסוקה לאוכלוסייה הברווית. יכול להיות שבאופן מסורתי אופיה של האוכלוסייה הוא חקלאי. אני לא כל כך בטוחה שזה החלק הכי חזק היום, ואני רואה מה קורה ביישובים אחרים, כמו מושבים וקיבוצים, המנסים לברוח מהעיסוק בחקלאות ולהפוך את היישובים ליישובים שמתעסקים בתעסוקות אחרות עד כמה שניתן. אנחנו יודעים שהיום החקלאות ירדה קצת ברמה. אנחנו לא רוצים לפגוע בחקלאות. אני חושבת שהתוכנית לא צריכה לפגוע בחקלאות של האוכלוסייה הברווית, אבל אני לא חושבת שנכון להחזיר את האוכלוסייה לחקלאות ולשים דגש על שטחים חקלאיים. התוכנית לא צריכה למנוע, היא צריכה לתת מגוון של הזדמנויות ואפשרויות, כדי שלא ניתלה רק בחקלאות כדי להביא לעליית מדרגה של האוכלוסייה הברווית מבחינת תעסוקה. היום החקלאות אינה במצב שהיה לפני 20, 30 שנה, והחקלאים מחפשים מקורות תעסוקה אחרים. ברמה המחוזית עסקנו בזה די, ונעשתה עבודה לפני הגשת התוכנית, שבה הנושא נבדק. לכן שילבנו את האוכלוסייה הברווית באזורי התעסוקה המטרופוליניים, וראינו את זה כבר גם בתוכניות המקומיות לצומת שוקת ולצומת להבים. אני מקווה שהתוכנית, בכל מקרה, תהיה ישימה.

הכרת תודה

עדאלה הוא ארגון ללא כוונות רווח, המקבל תמיכה מארגונים ומפרטים באמצעות תרומות ומענקים. עדאלה מקבל תרומות נדיבות מעשרות פרטים ומוקיר תודה לארגונים התומכים בעבודתו, וביניהם:

- Ford Foundation
- Oxfam Novib
- New Israel Fund
- Open Society Institute Development Foundation
- Evangelischer Entwicklungsdienst (EED)
- European Commission
- Federal Department of Foreign Affairs - Switzerland
- Christian Aid
- Foundation for Middle East Peace
- Naomi and Nehemiah Cohen Foundation
- The Welfare Association

העמדות המבוטאות במכאן הן של המחברים בלבד ואין הן משקפות את העמדה הרשמית של האיחוד האירופי או של כל תורם אחר לעדאלה.

הגיליון הקודם של מכאן:

Makan, Volume 1, 2006, **The Right to the City**

מכאן, العدد الاول, 2006, **الحق في المدينة**

מכאן, גיליון 1, 2006, **הזכות לעיר**